

महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था (मिप्रा) छत्रपती संभाजीनगर
School Leadership Academy, Maharashtra
सन २०२५-२६
मोड्यूल क्रमांक : ६२

दिव्यांग विद्यार्थ्यांना शालेय प्रवाहात टिकवून ठेवण्यासाठी शालेय नेतृत्वाची भूमिका

The Role of School Leadership in Retaining Students with Disabilities in the
Educational Stream.

प्रास्ताविक -

“उमलणं आणि फुलणं
यात एका अक्षराचे अंतर आहे,
उमलणं आधी तर फुलणं
त्याच्या नंतर आहे.”

जन्माला आलेल्या प्रत्येक बालकाला शिक्षणाचा अधिकार आहे. यात सर्वसामान्य बालके, प्रतिभावान बालके आणि विशेष गरजा असणारी बालके यांचा विशेषत्वाने समावेश होतो. सर्वसामान्य व प्रतिभावान बालके शिक्षण प्रक्रियेत येतात. परंतु दिव्यांग बालकेशिक्षण प्रक्रियेत येण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतात. ही बाब लक्षात घेऊन शासनाने धोरणे व कायद्यांचा त्यांना आधार दिलेला आहे. शिक्षण क्षेत्रातील महत्वपूर्ण घटक म्हणून कायद्यांचा अभ्यास करावा लागतो जेणेकरून बालकांना सुरक्षित वावरणात शिकायला मिळेल.त्यांची शिक्षणाची संधी हिरावली जाणार नाही.

दिव्यांग शिक्षणाची पार्श्वभूमी -

समावेशक शिक्षणासाठी मानवी हक्काधारित दृष्टिकोन समजून घेणे आवश्यक आहे. ऐतिहासिक दृष्ट्या दिव्यांगांना शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध नसल्याने विविध प्रकारच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत होते. जगभरात, दिव्यांग मुले आणि इतर अनेक ज्यांना शिकण्यात अडचणी येतात त्यांना पारंपारिकपणे शाळांमध्ये दुर्लक्षित केले गेले किंवा त्यांना वगळण्यात आले. भारतीय संविधानाने भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर सर्व भारतीय नागरिकांसाठी सर्वसमावेशक शिक्षण हा मूलभूत अधिकार म्हणून स्थापित केला होता. आपल्या भारतात भाग IX, घटनेच्या कलम 45 नुसार राज्य घटना लागू झाल्यापासून 10 वर्षांच्या आत वयाच्या 14 व्या वर्षापर्यंत सर्व मुलांना सक्तीचे शिक्षण मिळावे यासाठी राज्यांनी सर्वोत्तम प्रयत्न केले पाहिजे असेही म्हटले होते. केंद्रीय शिक्षण सल्लागार मंडळाने 1944 मध्ये सार्जेंट अहवाल प्रकाशित केला. या अहवालात, प्रथमच अपंगांसाठी तरतूद केली गेली. 1964 ते 66 मध्ये कोठारी आयोग यांनी दिव्यांग मुलांचा मुद्दा उपस्थित केला आणि 1992च्या कृती आराखड्यात सामान्य शाळांमध्ये विशेष गरजा असलेल्या मुलांचा समावेश करण्याची शिफारस केली. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 मध्ये अपंगांच्या शिक्षणासाठी मार्गदर्शक तत्वे तयार केली गेली आणि एकात्मिक शिक्षणाच्या विस्ताराच्या गरजेवर भर दिला. दिव्यांग मुलांचे एकात्मिक शिक्षण [IEDC] योजना 1974 मध्ये सुरू करण्यात आली होती. परंतु भारतात एकात्मिक शिक्षण कार्यक्रम 1987 मध्ये सुरू करण्यात आला होता. त्यानंतर [IEDSS] वर्ष 2009 -10 पासून सुरू करण्यात आले आहे. या योजनेने दिव्यांग मुलांसाठी एकात्मिक शिक्षण [IEDC]या पूर्वीच्या योजनेची जागा घेतली आहे. या योजनेचे उद्दिष्ट सर्व दिव्यांग विद्यार्थ्यांना आठ वर्षांचे प्राथमिक शालेय शिक्षण पूर्ण केल्या नंतर सर्वसमावेशक आणि सक्षम वातावरणात चार वर्षांचे माध्यमिक शिक्षण घेण्यास सक्षम करणे असे होते.

मानवी हक्कांची सार्वत्रिक घोषणा- [Universal Declaration of Human Rights - 1948]

सर्वसमावेशक शिक्षणात प्रवेश मिळविण्याचा मुलांच्या अधिकाराला आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायदा, त्याच्या सदस्यांद्वारे मान्यताप्राप्त आंतरराष्ट्रीय अधिवेशन आणि बहुसंख्य मानवाधिकार साधनांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर समर्थन दिले गेले. गेल्या काही दशकांमध्ये सर्वसमावेशक शिक्षणाची संकल्पना आणि सराव जगभरात लक्ष्य वेधून घेत आहे. 1948 मध्ये मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणा सुरु झाल्यापासून ते दिव्यांग व्यक्तीच्या हक्कांसाठी जागतिक समुदायाने सर्व मुलांना शिक्षित करण्याच्या दिशेने धोरण बदलण्याच्या दृष्टिकोनाचे समर्थन केले आहे. कोणत्याही कारणास्तव भेदभाव न करता शिक्षणासाठी सर्वसमावेशक वातावरण निर्माण करण्याच्या उद्दिष्टाला समर्थन देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक प्रयत्न झाले आहेत.

प्रत्येक व्यक्तीच्या हक्कांची हमी देण्यासाठी मानवी हक्कांची सार्वत्रिक घोषणा तयार केली गेली. या घोषणेने मुलांच्या विशिष्ट हक्कांचे संरक्षण करणाऱ्या आणि मुलभूत मानवी हक्क म्हणून शिक्षणासह भविष्यातील साधनांसाठी पाया घातला गेला. 10 डिसेंबर 1948 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्वसाधारण सभेने मानवाधिकारांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा म्हणून स्वीकारला. संयुक्त राष्ट्रसंघाचा संस्थापक सदस्य म्हणून, भारताने मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणापत्राचा समावेश संविधानात केला आहे.

मानवी हक्क संरक्षक कायदा 1993 च्या कलम २ नुसार मानवी हक्काची व्याख्या- संविधानाद्वारे संरक्षित किंवा आंतरराष्ट्रीय करारांमध्ये समाविष्ट असलेले आणि भारतीय न्यायालयाद्वारे लागू करण्यायोग्य व्यक्तीचे जीवन, स्वातंत्र्य, समानता आणि प्रतिष्ठेची संबंधित हक्क होय. भारताने 1993 मध्ये राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची स्थापना केली. परिणामी सगळ्यांच्या अधिकाराचा सन्मान झाला आहे.

सर्वांसाठी शिक्षण: जागतिक घोषणा (World declaration for education for all- 1990)

सन 1990 मध्ये आंतरराष्ट्रीय साक्षरता वर्षात 155 देश सर्वांसाठी शिक्षणाच्या जागतिक परिषदेत एकत्र आले. त्यावेळी मुलभूत शिक्षणाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी जागतिक घोषणा करून ती स्वीकारण्यात आली. सोबतच शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर आणि प्रत्यक्ष शिक्षणाच्या परिणामांवरही भर देण्यात आला.

समावेशित शिक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय अधिवेशन- भेदभावविरुद्धचे अधिवेशन (Convention against Discrimination - 1960)

या अधिवेशनाने शिक्षणातील भेदभावाच्या अनेक पैलूंवर लक्ष केंद्रित केले. यात भाषा, लिंग आणि धर्मावर आधारित स्वतंत्र शाळा आणि खाजगी शाळांच्या समस्या यांचा समावेश होता. युनेस्कोच्या सर्वांसाठी शिक्षण या चळवळीची ही एक आधारशीला आहे.

युनेस्कोचे [UNESCO] मानक- दिव्यांगांचे शिक्षणातील भेदभावा विरुद्धचे अधिवेशनाने शिक्षण क्षेत्रात एक मानक रूपरेषा प्रदान केली. या अधिवेशनाच्या उद्दिष्टातील कलम-१, अंतर्गत भेदभाव या शब्दामध्ये वंश, रंग, लिंग, भाषा, धर्म, राजकीय, किंवा इतर मत राष्ट्रीय किंवा सामाजिक मूळ, आर्थिक यांवर आधारित कोणताही भेद, बहिष्कार, मर्यादा किंवा प्राधान्य यांचा समावेश होतो. तसेच शिक्षण हा शब्द सर्व प्रकारच्या आणि शिक्षणाच्या स्तरांना सूचित करतो आणि त्यात शिक्षणाचा प्रवेश, शिक्षणाचा दर्जा, आणि गुणवत्ता यासह ते कोणत्या परिस्थितीत दिले जाते याचा समावेश होतो.

दिव्यांग व्यक्तींचे हक्कांचे संयुक्त राष्ट्र अधिवेशन (UNITED NATION CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES- UNCRPD- 2006)

दिव्यांग व्यक्तीच्या हक्कांवरील अधिवेशन आणि त्याचा पर्यायी प्रोटोकॉल

(A/RES/61/106) 13 डिसेंबर रोजी न्यूयॉर्कमध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या मुख्यालयात स्वीकारण्यात आला. नंतर 30 मार्च 2007 रोजी स्वाक्षरीसाठी खुला करण्यात आला. 2002 ते 2006 या कालावधीत सर्वसाधारण सभेच्या तदर्थ समितीच्या आठ सत्रांमध्ये या अधिवेशनात वाटाघाटी करण्यात आल्या. यामुळे हा सर्वात जलद वाटाघाटी केलेला मानवी हक्क करार बनला. दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांवरील संयुक्त राष्ट्र अधिवेशन हा दिव्यांग लोकांच्या हक्कांशी संबंधित आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार करार आहे. हे संयुक्त राष्ट्रांच्या न्यूयॉर्क मुख्यालय 2006 मध्ये स्वीकारले गेले आणि 2008 मध्ये अंमलात आले.

अधिवेशनातील महत्वाच्या तरतुदी-

- 1) दिव्यांग व्यक्तीबाबत भेदभाव समाप्त करणे.
- 2) दिव्यांग व्यक्तींना स्वतंत्रपणे जगण्यास सक्षम करणे.
- 3) शिक्षण व्यवस्था अधिक सर्वसमावेशक बनवणे.
- 4) दिव्यांग व्यक्तींना सर्व प्रकारच्या शोषण आणि हिंसापासून संरक्षण मिळेल याची खात्री करणे.
- 5) सर्व व्यक्तींना समान हक्क आणि मुलभूत स्वातंत्र्ये आहेत याची पुष्टी अधिवेशनाने केली आहे.
- 6) या अधिवेशनात आरोग्य, शिक्षण, न्याय, रोजगार, वैयक्तिक सुरक्षा, माहितीचा प्रवेश, आणि स्वतंत्र जीवन यासह अनेक पैलूंचा समावेश आहे.

वरील दिव्यांग व्यक्तीच्या बाजू भक्कम करणाऱ्या तरतुदी अधिवेशनात करण्यात आल्या आहेत.

दिव्यांग व्यक्तीसाठी राष्ट्रीय धोरण [NATIONAL POLICY FOR PERSONS WITH DISABILITIES-2006]

दिव्यांग व्यक्ती हे देशासाठी एक मौल्यवान मानव संसाधन आहेत. हे ओळखून अपंगांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि समाजात त्यांचा समावेश सुनिश्चित करण्यासाठी विशिष्ट उपाययोजना आणि धोरणे आखण्यात आली आहे. राष्ट्रीय दिव्यांग धोरण 2006 मध्ये पारित करण्यात आले होते. यात दिव्यांगत्व प्रतिबंध, पुनर्वसन उपाय, दिव्यांग महिला, दिव्यांग मुले याबाबत महत्वपूर्ण तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत.

दिव्यांग मुले - या धोरणात दिव्यांग मुले सर्वात असुरक्षित गट आहेत. त्यांच्याकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे. सरकारने खालील बाबींसाठी विशेष लक्ष देणे अपेक्षित होते.

- 1) दिव्यांग मुलांसाठी काळजी, संरक्षक आणि सुरक्षितता अधिकार सुनिश्चित करणे.
- 2) विविध कायद्यांनुसार मुलांना त्यांच्या हक्कांचा वापर करता येईल, समान संधीचा आनंद घेता येईल आणि सहभागी होता येईल असे सक्षम वातावरण निर्माण करून आणि समानतेचा विकासाचा अधिकार सुनिश्चित करणे.
- 3) दिव्यांग मुलांसाठी विशेष पुनर्वसन सेवांसह शिक्षण, आरोग्य, व्यावसायिक प्रशिक्षणामध्ये समावेश आणि प्रभावी प्रवेश सुनिश्चित करणे.
- 4) विकासाचा अधिकार तसेच विशेष गरजा आणि काळजी आणि गंभीर दिव्यांग मुलांचे संरक्षण याची खात्री करणे.

महत्वाच्या तरतुदी - या धोरणामध्ये अध्ययन अक्षमता आणि शारीरिक व मानसिक दिव्यांग असलेल्या मुलांच्या शिक्षणाचा विचार करून त्यांना शिक्षक आणि समाजाच्या मुख्य प्रवाहाशी जोडण्यासाठी पुढील तरतुदी केलेल्या आहेत.

- 1) शाळा सोडलेल्या दिव्यांग मुलांसाठी अनौपचारिक शिक्षण आणि प्रौढ शिक्षण केंद्र स्थापन करणे.
- 2) सर्व शिक्षा अभियानात दिव्यांग मुलांसाठी पर्यायी शाळा, सर्वसमावेशक शाळांमध्ये राम्प बांधणे, उपकरणांचे मोफत वितरण, प्रत्येक १ किलोमीटरवर प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- 3) सर्वसमावेशक शाळांसाठी आर्थिक सहाय्य, पाठ्यपुस्तकांची तरतूद, मोफत स्टेशनरी, निवासी वसतिगृह, प्रशिक्षित शिक्षकांची व्यवस्था, संसाधन विकास कृत्रिम सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- 4) विशेष मुलांच्या शिक्षणासाठी अशासकीय संस्थाना सहाय्य आणि प्रोत्साहन देणे.

- 5) सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी शिक्षण हे सर्वात उपयुक्त मध्यम आहे. संविधानानुसार, कलम 21(अ) मध्ये शिक्षण हा मुलभूत अधिकार मानला गेला आहे. दिव्यांग व्यक्ती कायदा 1995 च्या कलम 26 नुसार, किमान 18 वर्षे वाय असलेल्या सर्व दिव्यांग मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देणे.
- 6) सरकारद्वारे सर्व शिक्षा अभियान सुरु करण्यात आले आहे. ज्याचे उद्दिष्ट 2010 पर्यंत 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांसाठी ८ वर्षांचे प्राथमिक शिक्षण प्रदान करण्याचे आहे. या मुलांमध्ये दिव्यांग मुलांचाही समावेश आहे. 15 -18 वयोगटातील दिव्यांग मुलांना एकात्मिक दिशा योजनेतर्गत [IEDC] मोफत शिक्षण देणे.
- 7) भारत सरकार द्वारा दिव्यांग विद्यार्थ्यांना शाळेनंतरच्या स्तरावर अभ्यास करण्यासाठी शिष्यवृत्ती प्रदान करणे.
- 8) दिव्यांग व्यक्तींना उच्च आणि व्यावसायिक शिक्षणासाठी विद्यापीठे, तांत्रिक संस्था आणि उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्थामध्ये विविध सुविधा पुरविल्या जाणे.
- 9) तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षणाच्या सुविधांना विविध प्रकारच्या उत्पादक क्रीयाकलापांच्या अनुषंगाने, विद्यमान संस्थांचे रुपांतर करून किंवा सुविधा नसलेल्या भागात आणि इतर सुविधा नसलेल्या ठिकाणी संस्था स्थापन करून दिव्यांग व्यक्तींमध्ये कौशल्य विकास वाढविण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.

अशाप्रकारे दिव्यांग मुलांची ओळख पटविण्यासाठी, त्यांना एकात्मिक शाळांमध्ये दाखल करण्यासाठी आणि त्यांचे शिक्षण सुरु ठेवण्यासाठी, नियमित सर्वेक्षणासाठी सरकारकडून यशस्वी प्रयत्न केले जातात. दिव्यांग मुलांसाठी शिक्षक साहित्य आणि पुस्तके, प्रशिक्षित शिक्षक आणि शाळा इमारती इत्यादींची उपलब्धता योग्य पद्धतीने सरकार सुनिश्चित करते.

दिव्यांग विद्यार्थी कल्याणसाठी विविध सेल - महाराष्ट्र राज्य हे दिव्यांग मंत्रालयाची स्थापना करणारे भारतातील पहिले राज्य ठरले आहे. महाराष्ट्र राज्यात समावेशित शिक्षण उपक्रमांतर्गत गृहमार्गदर्शनाच्या विद्यार्थ्यांसाठी 'केअर टेकर' उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. प्रत्येक तालुका व आवश्यकतेनुसार केंद्र स्तरावर संसाधन कक्षाची निर्मिती करण्यात आली आहे. समावेशित शिक्षण उपक्रमांतर्गत शिक्षक प्रशिक्षणावर विशेष भर देण्यात आला आहे.

महाराष्ट्र शासनाचा दिव्यांग कल्याण विभाग [Ministry of Disability Welfare] 9 जानेवारी 2023 रोजी सामाजिक न्याय विभागापासून वेगळा करून स्वतंत्रपणे स्थापन करण्यात आला आहे, ज्याचा उद्देश राज्यातील

53 लाखांहून अधिक दिव्यांग व्यक्तींचे सक्षमीकरण करणे आहे. हे मंत्रालय विविध कल्याणकारी योजना, शिष्यवृत्ती, आणि स्वयंरोजगार योजना राबवते. तसेच दिव्यांग व्यक्तींसाठी स्वतंत्र धोरणे आखणे आणि अंमलबजावणी करण्याचे मंत्रालयाचे विशेष उद्देश आहे. महाराष्ट्र शासनाने दिव्यांग कल्याण विभाग नावाची स्वतंत्र मंत्रालय स्थापन केले आहे. या विभागामार्फत नमो दिव्यांग शक्ती अभियान, स्वयंरोजगारासाठी अर्थसहाय्य आणि शिक्षण व पुनर्वसनासाठी मदत केली जाते. शासकीय योजनांची माहिती व अर्जासाठी divyangsahayak.maharashtra.gov.in हे दिव्यांग सहायक पोर्टल आहे.

महाराष्ट्र शिक्षण प्राथमिक परिषद, मुंबई- शाळेतील सर्वच विद्यार्थ्यांना महाराष्ट्र शिक्षण प्राथमिक परिषदेकडून योजने मार्फत सोयी सुविधा पुरविल्या जातात.समग्र शिक्षा अंतर्गत समावेशित शिक्षण स्थापन करण्यात आला आहे. समावेशित शिक्षण विभागाचा उद्देश दिव्यांग आणि विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना [Children with Special Needs-CWSN]

सर्वसामान्य मुलांसोबत मुख्य प्रवाहातील शाळांमध्ये दर्जेदार शिक्षण मिळवून देणे हा आहे. 6 ते 18 वयोगटातील दिव्यांग बालकांना शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे हे या विभागाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

समावेशित शिक्षण विभागाचे प्रमुख उद्देश आणि कार्य:-

- **समान संधी आणि प्रवेश:-** दिव्यांग बालकांना विशेष शाळेऐवजी सामान्य शाळेत प्रवेश देऊन त्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळवून देणे.
- **अडथळामुक्त वातावरण :-** शाळांमध्ये भौतिक सुविधा[रमाप, विशेष शौचालये,लिफ्ट]उपलब्ध करून देवून प्रवेश योग्यता सुनिश्चित करणे.
- **शैक्षणिक सहाय्य :-** दिव्यांग विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सहायभूत साधने,उपकरणे,पाठ्यपुस्तके आणि सामान्य साहित्य मोफत किंवा सवलतीच्या दरात पुरवणे.
- **विशेष शिक्षक व प्रशिक्षण :-** विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी विशेष शिक्षकांची नियुक्ती करणे. सामान्य शिक्षकांना विशेष प्रशिक्षण देऊन सक्षमीकरण करणे.
- **ओळख आणि निदान:-** सुरुवातीच्या काळातच विशेष गरजा असलेल्या मुलांची ओळख पटवणे. त्यांच्या गरजांचे निदान करणे.

- **सामाजिक एकात्मता :-** दिव्यांग मुलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करून त्यांना सामाजिक प्रवाहाशी जोडणे आणि त्यांच्या शिक्षणात येणारे अडथळे दूर करणे.
- **केंद्र/ तालुका स्तरावर संसाधन कक्ष:-** दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या मदतीसाठी तालुका स्तरावर संसाधन कक्ष [RESOURCE ROOM] उभारून तिथे उपलब्ध करून देणे. थोडक्यात दिव्यांग बालकांचा आत्मसन्मान जपून त्यांना आत्मनिर्भर बनविणे. आणि शिक्षण हक्क कायद्याची [RTE] प्रभावी अंमलबजावणी करणे, हे या विभागाचे मुख्य उद्दीष्ट आहे.

सर्व शिक्षा अभियान अंतर्गत कंत्राटी विशेष शिक्षकांना नियमित करण्याचा महाराष्ट्र शासनाचा दूरगामी निर्णय :-

महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील कंत्राटी व समग्र शिक्षा अभियानांतर्गत कार्यरत विशेष शिक्षकांना कायम [नियमित] करण्याचा निर्णय सप्टेंबर- ऑक्टोबर 2024 मध्ये घेतला. या निर्णयामागे दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक हक्कांचे रक्षण आणि विशेष शिक्षकांना न्याय देणे असे दुहेरी उद्देश होते.

विशेष शिक्षक कायम करण्यामागचे प्रमुख उद्देश:-

- **२,४१००० हून अधिक दिव्यांग विद्यार्थ्यांना शिक्षण-** राज्यातील जिल्हा परिषदेच्या शाळांमध्ये शिकणाऱ्या सुमारे २ लाख ४१ हजार दिव्यांग विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण मिळावे आणि त्यांना मुख्य प्रवाहात आणता यावे. यासाठी प्रशिक्षित विशेष शिक्षकांची कायमस्वरूपी नियुक्ती करणे आवश्यक आहे. ही बाब शासन विचाराधीन होती.
- **सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशांची अंमलबजावणी:-** सर्वोच्च न्यायालयाने 2016 च्या दिव्यांग हक्क कायदानुसार [RPWD ACT 2016] प्रत्येक केंद्रात विशेष शिक्षक असावा, असे आदेश दिले होते. या कायदेशीर तरतुदींची पूर्तता करणे हा मुख्य हेतू होता.
- **20 वर्षांच्या कंत्राटी सेवेला न्याय –** सन 2006 पासून अत्यंत अल्प मानधनावर आणि कंत्राटी तत्वावर कार्यरत असलेल्या सुमारे 3105 विशेष शिक्षकांना नियमित वेतन आणि इतर सुविधा मिळवून देणे, हा प्रमुख उद्देश होता.
- **4860 नवीन पदांची निर्मिती –** राज्यातील प्रत्येक केंद्र स्तरावर एक विशेष शिक्षक नियुक्त करण्याचा निर्णय घेण्यात आला, जेणेकरून दिव्यांग विद्यार्थ्यांपर्यंत शिक्षणाची पोहोच सुलभ होईल.

➤ **दिव्यांग विद्यार्थी यांच्या शिक्षण प्रक्रियेत सातत्य** – कंत्राटी शिक्षकांच्या अनिश्चिततेमुळे होणारी विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक हानी थांबविणे आणि त्यांना एकाच ठिकाणाहून दीर्घकाळ मार्गदर्शन उपलब्ध करून देणे.

थोडक्यात, दिव्यांग मुलांच्या शिक्षणाला गुणवत्तापूर्ण बळकटी देणे आणि या शिक्षकांचा प्रदीर्घ कायदेशीर व सामाजिक संघर्ष संपवून त्यांना कायमस्वरूपी सेवेचा न्याय देणे, या उद्देशाने हा निर्णय घेण्यात आलेला आहे.

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे – प्रत्येक बालकाला गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळावे यासाठी महाराष्ट्र राज्याची शिखर संस्था म्हणून प्रस्तुत संस्थेला ओळखले जाते. या संस्थेत समता विभागांतर्गत राज्यातील दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी सर्व शिक्षकांना प्रशिक्षण मिळेल यासाठी कार्य केले जाते. प्रशिक्षणातून समावेशित वर्गासाठी वर्गांतरक्रिया, अभ्यासक्रम अनुकूलन, सोयी – सुविधा, शैक्षणिक साहित्य, अध्ययन शैली व अध्ययन अनुभव याबाबतीत सक्षम केले जाते.

जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था- राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे या राज्य स्तरीय परिषदेकडून उपरोक्त कार्य जिल्हास्तरावर प्रस्तुत संस्थेकडून पार पाडली जातात. शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासह विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रक्रिया याकडे शाळा भेटीसह लक्ष दिले जाते. महाराष्ट्र शिक्षण प्राथमिक परिषद, मुंबई यांच्यामार्फत

अध्ययन-अध्यापन साहित्य निर्मिती करण्याचे काम जिल्हा स्तरावर प्रस्तुत संस्थेत केले जाते.

महाराष्ट्रातील प्राथमिक व माध्यमिक शाळेत प्रवेशित दिव्यांग विद्यार्थी - शैक्षणिक वर्ष - 2025-26										
Sr. No .	District Name	ELEMENTARY			SECONDARY			Grand total		
		Girls	Boys	Total	Girls	Boys	Total	Girls	Boys	Total
1	AHILYANAGAR	3287	4393	7680	1476	1806	3282	4765	6204	10969
2	AKOLA	859	1142	2001	376	495	871	1235	1637	2872
3	AMRAVATI	1227	1716	2943	724	948	1672	1953	2666	4619
4	BHANDARA	775	1111	1886	453	640	1093	1228	1751	2979
5	BID	2119	2790	4909	891	1210	2101	3012	4003	7015
6	BULDANA	1536	2006	3542	624	832	1456	2161	2839	5000
7	CHANDRAPUR	1247	1605	2852	669	814	1483	1916	2419	4335
8	CHHATRAPATI SAMBAJINAGAR	2056	2809	4865	667	983	1650	2723	3792	6515
9	DHARASHIV	1354	1628	2982	548	560	1108	1902	2189	4091
10	DHULE	1103	1364	2467	506	559	1065	1613	1927	3540
11	GADCHIROLI	977	1168	2145	572	626	1198	1549	1794	3343

12	GONDIYA	792	1069	1861	529	609	1138	1321	1678	2999
13	HINGOLI	618	777	1395	221	234	455	839	1011	1850
14	JALGAON	1638	2299	3937	619	937	1556	2260	3244	5504
15	JALNA	1347	1454	2801	662	655	1317	2009	2109	4118
16	KOLHAPUR	1249	1812	3061	755	1032	1787	2004	2844	4848
17	LATUR	1250	1562	2812	559	655	1214	1809	2217	4026
18	MUMBAI (SUBURBAN)	941	1473	2414	140	173	313	1114	1683	2797
19	MUMBAI II	1346	1473	2819	2309	2429	4738	3655	3902	7557
20	NAGPUR	1614	2170	3784	1136	1288	2424	2756	3463	6219
21	NANDED	1612	1883	3495	564	617	1181	2176	2500	4676
22	NANDURBAR	595	716	1311	190	202	392	785	918	1703
23	NASHIK	2703	3676	6379	903	1264	2167	3607	4942	8549
24	PALGHAR	1586	1958	3544	500	463	963	2086	2421	4507
25	PARBHANI	2210	2685	4895	1087	1005	2092	3297	3690	6987
26	PUNE	2526	3621	6147	1011	1205	2216	3552	4844	8396
27	RAIGARH (MAHARASHTRA)	1084	1410	2494	497	602	1099	1581	2013	3594
28	RATNAGIRI	924	1316	2240	493	608	1101	1418	1924	3342
29	SANGLI	2514	2601	5115	2311	1511	3822	4827	4116	8943
30	SATARA	2516	3365	5881	1522	1611	3133	4038	4977	9015
31	SINDHUDURG	548	825	1373	344	462	806	892	1287	2179
32	SOLAPUR	1961	2883	4844	731	1037	1768	2697	3924	6621
33	THANE	2555	3425	5980	944	1033	1977	3518	4481	7999
34	WARDHA	841	1212	2053	394	485	879	1235	1697	2932
35	WASHIM	726	911	1637	474	475	949	1200	1386	2586
36	YAVATMAL	1424	1823	3247	611	617	1228	2046	2453	4499
	GRAND TOTAL	53660	70131	123791	27012	30682	57694	80779	100945	181724

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार- 2009 - दिनांक 1 एप्रिल 2010 पासून अंमलात आला आणि सर्व बालकांना शिक्षणाचा मुलभूत अधिकार मिळाला. आता कलम 21 अनुसार तो जीविताचा अधिकार आहे. या अधिकारात खालील बाबी अंतर्भूत आहेत:-

- 1) प्रत्येक मुलाचा शिक्षण हा मुलभूत हक्क आहे.
- 2) वय वर्षे 6 ते 14 पर्यंतच्या प्रत्येक बालकास व विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना 18 वर्षे वयोगटापर्यंत मोफत व सक्तीच्या शिक्षण विषयक सुविधा उपलब्ध आहेत.

दिव्यांग व्यक्ती अधिकार अधिनियम – 2016 [RIGHT OF PERSON WITH DISABLITY [RPWD] ACT - 2016]:- 28 डिसेंबर 2016 रोजी केंद्राशासनाद्वारे RIGHT OF PERSON WITH DISABLITY [RPWD] ACT- 2016 अंमलात आला. या अधिनियमातील प्रकरण

तीन मधील कलम 16 व 17 आणि प्रकरण मधील कलम 31 व 32 मध्ये RTE ACT- 2009 चा संदर्भ नमूद करून विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांमध्ये कोणताही भेदभाव न करता दिव्यांगांच्या 21 प्रकारातील सर्व दिव्यांग विद्यार्थ्यांना समावेशित शिक्षणाच्या सहायाने शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे सुरु आहे. या कायद्यात खालील बाबी अंतर्भूत आहेत:-

- 1) विशेष शैक्षणिक गरजा असणाऱ्या बालकांमध्ये कोणताही भेदभाव करता येणार नाही.
- 2) समावेशित शिक्षणाद्वारे सगळ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रत्येक मुलाकडे अध्यायानार्थी [LEARNER] म्हणून बघावे लागते.

मुख्याध्यापक, शिक्षक आणि शिक्षण क्षेत्रातील सगळ्यांनी शाळेत येणाऱ्या अशा बालकांना समजून घेण्यासाठी दिव्यांग बालक कोणाला म्हणावे हे समजून घ्यावे लागेल.

❖ विशेष बालक म्हणजे कोणते बालक?

1] विशेष बालक वा दिव्यांग बालक [CWSN] - विशेष गरजा असणारे बालक म्हणजे शारीरिक, मानसिक अथवा बौद्धिकदृष्ट्या काही प्रमाणात असणाऱ्या न्युनतेमुळे विशिष्ट गरजा असणारे बालक होय.

आपल्या शाळांमध्ये येणारे दिव्यांग बालक 21 प्रकारचे येऊ शकतात. ते खालील प्रमाणे आहेत.

❖ विशेष गरजा असणाऱ्या दिव्यांग बालकांचे 21 प्रवर्ग -

- 1) अंधत्व - [BLINDNESS]
- 2) अंशतः अंध - [LOW VISION]
- 3) कर्णबधिरत्व - [HEARING IMPAIRMENT]
- 4) वाचा दोष - [SPEECH AND LANGUAGE DISABILITY]
- 5) अस्थिव्यंग - [LOCOMOTOR DISABILITY]
- 6) मानसिक आजर - [MENTAL ILLNESS]
- 7) अध्ययन अक्षम - [LEARNING DISABILITY]
- 8) मेंदूचा पक्षाघात - [CEREBRAL PALSY]
- 9) स्वमग्नता - [AUTISM]
- 10) बहु विकलांगता - [MULTIPLE DISABILITY]
- 11) कुष्ठरोग - [LEPROSY CURED PERSON]
- 12) बुटकेपणा - [DWARFISM]
- 13) बौद्धिक अक्षमता - [INTELLECTUAL DISABILITY]
- 14) अविकसित मांसपेशी - [MUSCULAR DYSTROPHY]

15) मज्जासंस्थेचे तीव्र आजार [CHRONIC NEUROLOGICAL CONDITINO]

16) मल्टीपल स्केलेरोसीस [MULTIPLE SCLEROSIS]

17) थेलेसिमिया [THALASSEMIA]

18) हिमोफेलिया [HEMOPHILIA]

19) सिकलसेल डिसीज [SICKLE CELL DISEASE]

20) असिड हल्लाग्रस्त पिडीत [ACID ATTACK VICTIM]

21) कंपवात रोग [PARKINSONS DISEASE]

वरील २१ दिव्यांग प्रकारातील व्यक्ती/ विद्यार्थी यांना सर्वार्थाने सक्षम करण्यासाठी हा कायदा करण्यात आला आहे. समावेशित शिक्षणासाठी केंद्र शासनाकडून धोरणात्मक निर्णय घेतला गेला.

केंद्रातील वैधानिक धोरण : RPWD कायदा 2016 :-

समावेशित शिक्षण म्हणजे काय? यात कोणाचा व का समावेश असेल ? यात समावेशित करण्यात आलेल्यांना दुय्यम स्थान का देण्यात आले? समावेशनाचा लाभ काय? समाजव्यवस्थेच्या संदर्भात असे दिसून येते की, समाजातील कोणताही एक घटक अविकसित असेल तर त्यांचा परिणाम संपूर्ण समाजाच्या विकासावर होतो. कारण त्यातील एक जरी भाग अविकसित राहिला तर समाजाचा समग्र विकास अशक्य होतो. सामाजिक विकासाचा इतिहास सांगतो की, काही गटांना वेगळे करून उपेक्षित म्हणून गणले जावू लागले. पुढे हेच गट धर्म, जात, लिंग किंवा दुर्बलता या संदर्भाने ओळखले गेले. यात मुली, अनुसूचित जाती/जमाती/इतर मागासवर्गीय यांचा समावेश होता. अनेक उपेक्षित वर्गासाठी, संधीचा हक्क अधिकार या अधिनियमानुसार निर्देशित धोरणे करण्यात आली. ही धोरणे उपेक्षित गटाची मागणी पूर्ण करणारे होते.

परंतु विशेष गरजा असलेल्या बालकांच्या/व्यक्तींच्या बाबतीत असे घडतांना दिसून येत नाही. या राष्ट्रीय धोरणाच्या दूरदृष्टीनुसार शिक्षणामध्ये समावेशित शिक्षणाचा अंतर्भाव करण्यात आला. अर्थातच सामाजिक न्याय व समानतेच्या साध्यतेसाठी सर्वांना दिले गेलेले शिक्षण म्हणजे समावेशित शिक्षण होय. यात सर्व गटांसाठी तरतूदी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. या तरतुदी दिव्यांग बालकांच्या सक्षमीकरणासाठी त्यांना इतर सामान्य मुलांप्रमाणे दर्जेदार गुणवत्तापूर्ण शिक्षण प्राप्त करून देण्यासाठी समान संधी पुरवितात.

दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क अधिकार अधिनियम- 2016 हा कायदा दूरदृष्टी ठेवूनच लागू करण्यात आलेला आहे. या कायद्यात दिव्यांग बालकांच्या शिक्षणाचा प्रचार, प्रसार तसेच गरजाधिष्ठित बालकांना सुविधा देण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांची कर्तव्ये नमूद करण्यात आलेली आहेत. ही कर्तव्ये सगळ्यांनी समजून घ्यायला हवेत.

RPWD कायद्याची वैशिष्ट्ये :-

दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क अधिकार अधिनियम 2016 (RPWD) ने 1995 साली अंमलात आलेल्या PWD कायद्याची जागा घेतली आहे.

या कायद्याने 2006 साली आयोजित केलेल्या दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांवरील संयुक्त राष्ट्रांच्या संमेलनाच्या UNCRPD च्या भावनेचे पालन केले आहे. त्यानंतर भारत सरकारने याला सन 2007 मध्ये मान्यता प्रदान केली. कायद्यातील मुख्यत्वे समावेशित शिक्षणाला प्राधान्य देणारी आहेत.

कायद्यातील मुख्य तत्त्वे –

१] दिव्यांगत्वाची संकल्पना विकसित करणे- दिव्यांग व्यक्तीत/बालकात शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि मनोवृत्तीमुळे अडथळे निर्माण होतात. व्यक्तीमध्ये/बालकात असलेली शारीरिक आणि मानसिक दुर्बलता ही वैद्यकीय चिकित्सेतून दूर केली जावू शकते. मात्र सामाजिक आणि मनोवृत्तीची दुर्बलता ही मुख्यत्वे व्यक्तीशी/बालकाशी संबंधित नसते. तर ती मोठ्या प्रमाणात समाजाशी संबंधित असते. ही दुर्बलता दूर करण्यासाठी मोठा कालावधी लागतो. दिव्यांगत्व हे व्यक्तीची/बालकातील व समाजातील दुर्बलता या दोघांमधील परस्परसंवादाचा परिणाम आहे. हा संवाद यशस्वी झाला नाही तर दिव्यांगत्वाकडे जाण्याची शक्यता फार मोठ्या प्रमाणावर असते. दुर्बलता काढून टाकण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले तर दिव्यांगत्व नाहीसे होते. उदाहरणार्थ, जर एखादी व्यक्ती/विद्यार्थी अस्थिव्यंग आहे, समजा तिला पाय नसतील तर; तिला/त्याला अशावेळी व्हील चेअर/क्लिपर टॅम्प आणि लिफ्ट प्रदान करणे म्हणजे तिची दुर्बलता काढून टाकण्यासाठी प्रयत्न करणे होय. त्यामुळे तिची/त्याची कमजोरी तिच्या/त्याच्या हालचालींमध्ये अडथळा आणणार नाही. अशा प्रकारची काळजी न घेतल्यास त्याचा परिणाम हालचाल करताना दिव्यांगत्वात होतो. म्हणून, दिव्यांगत्व ही एक विकसित होणारी संकल्पना आहे. हे मुख्याध्यापक म्हणून आपण समजून घेतले पाहिजे.

२] सुगम्य वातावरण निर्मिती : व्यक्तीच्या/विद्यार्थ्याच्या दुर्बलतेवर मात करण्यासाठी रॅम्प, लिफ्ट, स्पर्श मार्ग, श्राव्य किंवा एम्बॉस्ड साईनेज इ. भौतिक उपाय आहेत. व्हीलचेअर, क्लिपर्स, संगणक, श्रवणयंत्र इत्यादी उपकरणे सुगम्य वातावरण निर्मिती सुधारण्याचे काम करतात. या उपायांमुळे संधीची सुलभता वाढते. पांयाभूत सुविधा, सकारात्मक वृत्ती, संसाधने इत्यादी विशेष बालकांचे सर्व प्रकारचे अडथळे दूर करतात. विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांसाठी शिक्षण, मनोरंजन आणि सामाजिकीकरणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे शैक्षणिक नियोजक आणि प्रशासकांचे कर्तव्य आहे. त्यामुळे शैक्षणिक संस्था तसेच शैक्षणिक नियोजन कर्त्यांनी सर्व सोयी सुविधा दिव्यांग

बालकाला उपलब्ध करून दिल्यातर त्यांना अध्ययनाची, मनोरंजनाची तसेच समाजात वावरण्याची संधी मिळू शकेल, त्यासाठी त्यांच्या मार्गात येणाऱ्या अडीअडचणी दूर करणे क्रमप्राप्त ठरते. जसे पायाभूत सुविधांचा अभाव, व्यक्तीचा त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, संसाधनाशी संबंधित अडचणी, शैक्षणिक सहाय्य देण्याकरता सुसज्ज संसाधन केंद्राची स्थापन करणे यासर्व बाबी दिव्यांग बालकासाठी सुगम्य वातावरणाची हमी देतात.

३] समान संधी: सुगम्य वातावरण निर्मिती करणे ही सर्व व्यक्तींना समान संधी देण्यासाठीची प्रथम पायरी होय. सुगम्य वातावरण निर्मिती दिली गेली नाही तर मात्र विशिष्ट गरजा असलेले बालक त्यापासून वंचित राहतील किंवा नाकारली जातील. संधीच्या समानतेचा पाया समतेवर आधारलेले असावा. परिणामी शिक्षणाच्या प्रवाहात येणे सुलभ होते.

4] भेदभाव: दिव्यांगत्वाच्या कारणास्तव कोणत्याही व्यक्तीला/बालकाला शैक्षणिक संस्थेतील कोणत्याही कार्यात सहभागी होण्याची समान संधी नाकारणे म्हणजे भेदभाव करणे होय. म्हणून भेदभाव टाळून सुगम्य वातावरण निर्मिती सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

5] योग्य समायोजन: शाळेत सुगम्य वातावरण निर्मिती सुनिश्चित करण्यासाठी, भेदभाव टाळण्यासाठी तसेच समतेवर आधारित कृतींची अंमलबजावणी करण्यासाठी समायोजन हे एक साधन आहे. ते वेळेबाबत, प्रवासाच्या अंतराविषयी, योग्य गती राखण्यासाठी, विशिष्ट कालमर्यादित समाविष्ट असलेल्या अभ्यासक्रमाच्या बाबतीत असते.

तत्वे

- दिव्यांगत्वाची विकसित होणारी संकल्पना/ संबोध
- सुगम्य वातावरण निर्मिती
- समान संधी
- भेदभाव
- योग्य अनुकूलन

वरील सर्व बाबी दिव्यांग विद्यार्थ्यांना शाळेत उपलब्ध झाल्या तर त्यांचे शिकणे सोपे होईल. एक सक्षम शैक्षणिक संस्था म्हणून शैक्षणिक संस्थेच्या व्यवस्थापनांतर्गत येणारी स्थानिक पातळीवरील कर्तव्य शालेय नेतृत्व म्हणून आपण लक्षात घेणार आहोत.

❖ शैक्षणिक संस्थेच्या व्यवस्थापनांतर्गत स्थानिक पातळीवरील कर्तव्ये:-

RPWD कायद्यामध्ये नमूद केलेल्या तत्वांनुसार, विशेष गरजा असलेले बालकांसाठी शैक्षणिक संस्थांची पुढील कर्तव्ये आहेत.

- कायदानुसार विशेष गरजा असलेल्या बालकांविषयीच्या बाबी हाताळण्यासाठी जिल्हा शिक्षणाधिकारी कार्यालयात नोडल अधिकारी नियुक्त करणे.

- शैक्षणिक संस्थांमध्ये दाखलपात्र सर्व विशेष गरजा असलेले बालकांना शाळेत दाखल करणे, तसेच ते ओळखण्यासाठी आणि त्यांच्या गरजा तपासण्यासाठी शोधमोहिम राबविणे.
- विशेष गरजा असलेले बालकांशी संबंधित इमारत, परिसर, सर्व सोई सुविधा उपलब्ध करून देतांना त्या अडथळा विरहित करणे.
- दिव्यांग बालकांच्या वैयक्तिक गरजांनुसार योग्य समायोजन उपलब्ध करण्यासाठी नियमावली तयार करणे.
- समानतेवर आधारीत शैक्षणिक, क्रीडा आणि मनोरंजनाच्या संधी उपलब्ध करून देणे तसेच शैक्षणिक सहाय्य देण्यासाठी संसाधन केंद्राची स्थापना करणे.
- विशेष गरजा असलेले बालकांच्या अध्यापन कार्याकरिता शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण संस्थेची स्थापना करणे.
- विशेष गरजा असलेल्या बालकांविषयी महत्वपूर्ण विषयावरील संशोधनाला चालना देणे.
- व्यवस्थापनांतर्गत स्थानिक पातळीवर दिव्यांग व्यक्तींना शिक्षक आणि कर्मचारी म्हणून नियुक्त करण्यासाठी धोरणे तयार करणे.
- विशेष गरजा असलेले बालकांच्या व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठीचे निकष ठरविणे.
- दिव्यांग शिक्षक तसेच इतर कर्मचाऱ्यांच्या पदोन्नती आणि स्थानांतरणाबाबत निकष ठरविणे.
- विशेष गरजा असलेले बालकांना 18 वर्षे वयापर्यंत किंवा वयोमानानुसार प्रवेशासाठी विशेष प्रशिक्षणासह प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत मोफत शिक्षण देणे.
- शिक्षण व्यवस्थेत दिव्यांग व्यक्तींसाठी राखीव पदे ठेवणे.
- दिव्यांगत्वाचे प्रमाणपत्र, योग्य अनुकूलन याबाबतीत अपील आणि तक्रारी इ. साठी नियमावली तयार करणे.
- विशेष गरजा असलेले बालकांना तसेच दिव्यांग कर्मचाऱ्यांना सोई सुविधा उपलब्ध करून देतांना तसेच त्यांना सहकार्य करणेकरिता इतर विभागांची मदत घेणे.
- दिव्यांग तसेच वृद्ध व्यक्तींसाठी अडथळाविरहित वातावरणासाठी सुसंवादित मार्गदर्शक तत्त्वे आणि आवश्यक मानके समाविष्ट करणे. याबाबतचे आदेश भारत सरकारच्या शहरी विकास मंत्रालयाने

- शाळेच्या मान्यतेच्या नियमांसाठी मापदंड तयार करण्यासंदर्भात आदेश भारत सरकारच्या शहरी विकास मंत्रालयाने फेब्रुवारी 2016 मध्ये करण्यासाठी जारी केले होते.
- समान संधी धोरणांची निर्मिती करणे.
- कायद्यासंदर्भात योग्य माहिती व कायद्यात दिलेल्या तरतुदींचे उल्लंघन केल्याबद्दल ठरविण्यात आलेल्या शिक्षेचा प्रचार व प्रसार करणे.

सामान्य शाळेमध्ये दिव्यांग विद्यार्थी वरील वातावरणात आणि व्यवस्थेमध्ये जर त्याला सक्षमीकरणाच्या संधी मिळतील तर तो निश्चित स्वतःच्या पायावर उभा राहिल. या कायद्यांतर्गत शाळांना पार पाडावयाची कर्तव्ये आता आपण मुख्याध्यापक आणि शिक्षक या नात्याने समजून घेऊया.

❖ **कलम 16 आणि 31 नुसार, शालेयव्यवस्थेच्या कर्तव्यांव्यतिरिक्त, कायद्याने शाळांना पुढील कर्तव्ये सोपविलेली आहेत.**

सर्वेक्षणानुसार सर्व विशेष गरजा असलेले बालकांचे शाळेत/ विशेष प्रशिक्षणात आणि गृह-आधारित शिक्षणासाठी नाव दाखल करणे.

सुयोग्य निवास व्यवस्था म्हणजे दिव्यांग व्यक्तींना इतरांप्रमाणेच अधिकाराचा आनंद किंवा वापर सुनिश्चित करण्यासाठी विशिष्ट प्रकरणात असमान किंवा अवाजवी भार न लादता आवश्यक आणि सुयोग्य बदल आणि समायोजन होय.

- मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम (RTE) च्या कलम 4 अंतर्गत, विशेष गरजा असलेले बालकांना वसतिगृह सुविधेसह वयानुरूप दाखल केल्यानंतर विशेष प्रशिक्षण देणे.
- विशेष गरजा असलेले बालकला समानतेवर आधारित शैक्षणिक, क्रीडा आणि मनोरंजनाच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
- अभ्यासक्रम, परीक्षा आणि वैयक्तिक गरजेनुसार पार पाडल्या जाणाऱ्या कार्यामध्ये आवश्यक त्या सोई सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- विशेष गरजा असलेले बालकांच्या गरजेनुसार शिकवण्याच्या पद्धतींचा स्वीकार करणे..
- बालकांच्या विशिष्ट अध्ययन अक्षमता लवकरात लवकर ओळखून परिस्थितीनुरूप शैक्षणिक उपाययोजनांचा वापर करणे.

- शैक्षणिक सामाजिक आणि शारीरिक विकासामध्ये विशेष गरजा असलेले बालकांच्या सहभागाचे आणि प्रगतीचे नियमित निरीक्षण करणे.
- RTE अंतर्गत शाळेत विशेष गरजा असलेले बालकांसाठी वाहतूक आणि इतर सोई-सुविधा प्रोत्साहनपर उपलब्ध करून देणे.
- विशेष गरजा असलेले बालकांच्या संदर्भात सर्व अभिलेखे तयार करणे व जतन करणे.
- विशेष शिक्षक, संसाधन कक्षांची स्थापना, व्यावसायिक शिक्षण, उपचारात्मक सेवा आणि विशेष गरजा असलेले बालकांना समुपदेशन इत्यादी सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- शिक्षकांना प्रशिक्षणासाठी पाठविणे.
- विशेष गरजा असलेले बालक आणि दिव्यांग शिक्षक आणि दिव्यांग कर्मचाऱ्यांसाठी सर्वसमावेशित वातावरण विकसित करणे.

थोडक्यात, RPWD कायदा संसदेद्वारे मंजूर केला गेला आणि भारत सरकारच्या सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालयाद्वारे लागू केला गेला. 1995 च्या PWD कायदा आणि इतर कायद्यांमध्ये पूर्वी नमूद केलेल्या सर्व दिव्यांगत्वांचा विचार करून समावेशित असा हा कायदा आहे. या कायद्यात विशेषतः दिव्यांग व्यक्तींना सन्मानाने जीवन जगण्याचा आनंद तसेच समानतेवर आधारित संधी मिळविण्याचा अधिकार समाविष्ट करण्यात आला आहे. त्यामुळे हा कायदा जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांसाठी लागू आहे. विशेषतः, शैक्षणिक कृतींमध्ये पूर्ण सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी शिक्षण विभाग आपल्या विशेष

गरजा असलेल्या बालकांसाठी नियमावली तयार करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी जबाबदार आहे. भरती, पदोन्नती, दिव्यांगत्वामुळे होणारा भेदभाव, भौतिक आणि इतर सुविधांची उपलब्धता, शाळेतील समावेशित संस्कृती, ओळख, नावनोंदणी,

अध्यापनातील तरतूद, शिकणे आणि मूल्यमापन, निवास व्यवस्था, नोंदी ठेवणे, शिक्षक प्रशिक्षण, यासंबंधी धोरणे आखणे आवश्यक आहे. कायद्यातील तरतुदींचे उल्लंघनासाठी शिक्षा या संदर्भात सुद्धा धोरणे आखणे आणि मूल्यमापन करणे आवश्यक ही आहे. शाळेने देखील धोरणे आणि नियमांचे पालन करणे आणि शाळेत विशेष

RPWD

- संधीची समानता
- सुलभतेची समानता
- बालकांच्या क्षमतांचे विकसन
- भेदभावरहित योग्य अनुकूलनाचीव्यवस्था

गरजा असलेल्या बालकांना समावेशित शिक्षण देणे. विशेष गरजा असलेल्या बालकांना प्रवेश देणे आणि त्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि शारीरिक विकासाचे निरीक्षण करणे खूप गरजेचे आहे. शाळेतील मुख्याध्यापकांनी शिक्षकांना विशेष गरजा असलेल्या बालकांच्या गरजेनुसार अध्यापन पद्धती अवलंबण्यासाठी प्रशिक्षण देणे दिव्यांग मुलांच्या शिक्षणातील मैलाचा दगड ठरणार आहे.

दिव्यांग व्यक्तीच्या हक्क अधिकार अधिनियम 2017 ने सक्षम पाऊल उचलत समाजव्यवस्थेमध्ये उभे राहण्याची संधी निश्चित निर्माण करून दिलेली आहे. दिव्यांग विद्यार्थी/व्यक्ती हक्काबाबत राष्ट्रीय स्तरावर अधिनियम करण्यात आलेला आहे.

❖ राष्ट्रीय नियम – दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क अधिकार अधिनियम २०१७ :-

हा कायदा संसदेत संमत असल्याने एक वैधानिक धोरण आहे. या कायद्यामुळे प्रत्येकाला दिव्यांग व्यक्तीच्या हक्काबाबत दुरदृष्टी मिळाली. RPWD कायदा 2016 च्या बाबतीत, सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय (MSJ and E) दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांसाठी अंमलबजावणी करणारे मंत्रालय आहे. म्हणून सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालयाने पुढील धोरणे/नियम तयार करताना सर्व विभागानुसार पाळाव्या लागणाऱ्या कायद्यानुसार त्याचे नियम प्रकाशित केले आहेत. हे नियम 2017 मध्ये राजपत्रात अधिसूचित करण्यात आले आहेत. यातील नियम शिक्षण विभागाच्या अधिकाऱ्यांना तसेच शाळांच्या मुख्याध्यापकांना लागू आहेत. शिक्षण क्षेत्रातील एक सक्षम शालेय नेतृत्व म्हणून शाळांसाठी असलेले नियम समजून घेत समावेशी शिक्षणाचा एक आशादायी वातावरण आपण आपल्या शाळेत निर्माण करू या.

❖ शाळांसाठी नियम:-

शालेय स्तरावरचे नियम संबंधित संचालनालयाने तयार केले पाहिजेत. तथापि, हे संबंधित राज्याच्या शिक्षण संहितेसारख्या एका दस्तऐवजात संकलित केलेले नाहीत. काही परीक्षा मंडळांनी दहावी आणि बारावी स्तरावरील परीक्षांसाठी नियम अधिसूचित केले आहेत. समानतेसाठी, केंद्रीय माध्यमिक शिक्षण मंडळाच्या (CBSE) नियम खालील प्रमाणे आहेत.

- केंद्रीय माध्यमिक शिक्षण मंडळाने शाळेला सूचित केले आहे की:-
- विशेष गरजा असलेल्या कोणत्याही मुलाला मुख्य प्रवाहातील शिक्षणात प्रवेश नाकारला जाणार नाही याची खात्री करणे.

- शाळांमध्ये दिव्यांग मुलांच्या नोंदणीवर लक्ष ठेवणे.
- शाळांना सहाय्यक उपकरणे आणि प्रशिक्षित शिक्षकांच्या उपलब्धतेद्वारे सहाय्य प्रदान करणे.
- दिव्यांग विद्यार्थ्यांसह सर्व मुलांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी शाळेत उपलब्ध भौतिक पायाभूत सुविधा आणि अध्यापनाच्या पद्धतींमध्ये बदल करणे.
- 2020 पर्यंत सर्व शैक्षणिक संस्थांसह वसतिगृहे, ग्रंथालये, प्रयोगशाळा आणि इमारतींमध्ये दिव्यांगांसाठी अडथळा विरहित प्रवेशाची सुविधा उपलब्ध आहेत किंवा नाही याची खात्री करणे.
- दिव्यांगांसाठी अध्ययन सामग्रीची जसे की, बोलकी पाठ्यपुस्तके, वाचन यंत्रे आणि स्पीच सॉफ्टवेअरसह संगणक उपलब्ध आहेत किंवा नाही याची खात्री करणे.
- श्रवणदोष असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी पुरेशा संख्येने सांकेतिक भाषेतील दुभाषी, लिप्यंतरण सेवा आणि आणि लूप इंडक्शन सिस्टम उपलब्ध आहेत किंवा नाही याची खात्री करणे.
- दिव्यांग विद्यार्थ्यांना अध्यापनासाठी वर्गाची आवश्यकतेनुसार रचना करणे.
- समावेशित शिक्षणांतर्गत प्राथमिक आणि माध्यमिक स्तरावर शिक्षकांचे नियमित सेवांतर्गत प्रशिक्षण आयोजित करणे.
- समावेशित वर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी परीक्षा दरम्यान सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत जेणेकरून या विद्यार्थ्यांचा त्यांच्या शैली आणि क्षमतानुसार मूल्यमापन होईल.

केंद्रीय माध्यमिक शिक्षण मंडळ दिव्यांगांना परीक्षेदरम्यान खालील सुविधा उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत:-

RPWD 16 मध्ये नमूद केल्यानुसार दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन व परीक्षा त्यांच्या अध्ययन शैलीनुसार मूल्यमापन करण्यासाठी वेळेबाबत सुविधा खालीलप्रमाणे उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत.

- 3 तास कालावधीच्या पेपरसाठी: 60 मिनिटे जादा
- 2 तास कालावधीच्या पेपरसाठी: 50 मिनिटे जादा
- 2 ½ तास कालावधीच्या पेपरसाठी: 40 मिनिटे जादा
- 1 ½ तास कालावधीच्या पेपरसाठी: 30 मिनिटे जादा

- ऑटिझम स्पेक्ट्रम डिसऑर्डर, VI असलेल्या उमेदवारांना लेखनिक व वाचक घेण्याची परवानगी देण्यात आलेली आहे.

थोडक्यात, दिव्यांग विद्यार्थ्यांबाबत केंद्रीय माध्यमिक शिक्षण मंडळ सारख्या काही परीक्षा मंडळांनी पाठींबा दिला आहे. म्हणजेच विशेष गरजा असलेल्या बालकांना परीक्षेदरम्यान अतिरिक्त वेळ, वाचक तथा लेखनिकांची मदत दिली जाते.

❖ दिव्यांग विद्यार्थ्यांना सक्षम करणाऱ्या प्रोत्साहनपर योजना:-

सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालयाने 1974 मध्ये दिव्यांग मुलांचे एकात्मिक शिक्षण (IEDC) या सारख्या अनेक केंद्र पुरस्कृत योजना सुरू करण्यासाठी नोंदणी सुरू केली. नंतर 1982 मध्ये ते मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाकडे हस्तांतरित करण्यात आले. तेव्हापासून ते अनेक केंद्र पुरस्कृत योजनांचा एक भाग आहे, जसे की जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम (DPEP), सर्व शिक्षा अभियान (SSA), राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (RMSA) आणि आता समग्र शिक्षा अभियान [SSA] चालू होते. या सर्व योजनांनी वेगवेगळ्या शीर्षकाखाली विशेष गरजा असलेले बालकांच्या शिक्षणासाठी निधी उपलब्ध करून दिला आहे.

❖ समग्र शिक्षा अभियान [SSA] अंतर्गत योजना :-

विशेष गरजा असलेल्या प्रत्येक मुलाला, कोणत्याही प्रकारची, श्रेणी आणि दिव्यांगत्वाची पर्वा न करता, दर्जेदार समावेशित शिक्षण दिले जावे हे **समग्र शिक्षा अभियानाने** [SSA] जाणून घेतले. त्यानुसार विशेष गरजा असलेल्या मुलांच्या शिक्षणासाठी विविध पद्धती आणि धोरणांनाही समर्थन देण्यात आले.

ज्यात विशेष गरजा असलेल्या बालकांसाठी शालेय तयारी कार्यक्रम, विशेष शाळांद्वारे शिक्षण, गृह मार्गदर्शन आधारित शिक्षण, समुदाय-आधारित पुनर्वसन (CBR) या स्वरूपात विशेष प्रशिक्षणाचा समावेश करण्यात आला. यामागचा मुख्य उद्देश म्हणजे सर्व विशेष गरजा असलेले बालकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हा होता.

❖ या योजनेत खालील बाबींसाठी तरतूद केली आहे :-

- विशेष गरजा असलेल्या बालकांची ओळख / शोध, प्रवेश व नोंदी घेणे.
- दिव्यांगत्वाची व्याप्ती आणि प्रकार, मुलाचा विकास स्तर आणि आवश्यक असलेल्या सेवांचे स्वरूप निश्चित करण्यासाठी तपासणी करणे.
- शाळेच्या तयारीसाठी विशेष प्रशिक्षण प्रदान करणे.

- सहाय्यभूत सेवा पुरविणे.
- इमारतींमध्ये प्रवेश द्वारावरच केवळ उतरण [RAMP] नाही तर वर्गखोल्या, शौचालये, खेळाचे मैदान, प्रयोगशाळा इ. ठिकाणी सुद्धा उतरण तयार करणे.
- विशेष गरजा असलेल्या मुलांच्या प्रभावी वर्ग अध्यापनाकरिता शिक्षकांना अधिक माहितीसाठी प्रशिक्षण देणे.
- गट साधन केंद्र किंवा केंद्र स्तरावर विशेष साधन व्यक्तींची/विशेष शिक्षकांची नियुक्ती करणे.
- पाठ्यपुस्तके आणि अभ्यासक्रम सुलभ स्वरूपात उपलब्ध करून देणे.
- विशेष गरजा असलेल्या प्रत्येक मुलासाठी वैयक्तिक शैक्षणिक आराखडा तयार करणे.
- विशेष शाळांसोबत समन्वय साधणे.
- दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या सक्षमीकरण होण्याच्या दृष्टीने संशोधनाला प्रोत्साहन देणे.
- विशेष गरजा असलेले बालकांमध्ये सामाजिक वावर सुनिश्चित करणे.
- पालक प्रशिक्षण आणि सामाजिक जाणिव जागृती करणे.
- समवयस्कांशी संवाद साधणे.

त्यानुसार, केंद्राच्या मनुष्यबळ विकास मंत्रालया अंतर्गत MHRD या विभागातील समावेशित शिक्षण या घटकाकडून नियतकालिकेत प्रसारित करण्यात आलेल्या माहितीनुसार 2015-16 मध्ये 25.03 लाख दिव्यांगांना खालील सुविधा पुरविल्या गेल्या.

- देशात 4,519 मूल्यांकन शिबिरे घेण्यात आली.
- 1,55,373 दिव्यांगांना सहाय्यक उपकरणे देण्यात आली आहेत.
- 1,74,000 दिव्यांगांना वाहतूक सहाय्य प्रदान करण्यात आले.
- 1,81,343 दिव्यांगांना मदतनिसांची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली.
- 1,81,657 दिव्यांगांना थेरपी सेवा देण्यात आल्यात.
- 9,634 दिव्यांगांची शस्त्रक्रिया करण्यात आली.

- 25,008 दृष्टिहीन मुलांना ब्रेल पुस्तके देण्यात आली.
- 59,340 कमी दृष्टी असलेल्या मुलांनी ठळक अक्षरातील पुस्तके उपलब्ध करून देण्यात आली.
- 1,15,439 शिक्षकांना अनुकूलित अभ्यासक्रमाचे प्रशिक्षण देण्यात आले.

वरील उत्तेजनार्थ सोयी सुविधा सर्व शिक्षा अभियान आणि संबंधित राज्यांमध्ये संबंधित निदेशालयांतर्गत प्रदान करण्यात आल्या होते. प्रोत्साहन वितरणासाठी प्रत्येक राज्याने स्वतःची परिपत्रके आणि स्वरूप जारी केले होते. MHRD ने रु. 3,000/- प्रति बालक त्यापैकी रु. 1,000/- साधन व्यक्तीच्या पगारावर आणि रु. 2,000/- इतर कामांसाठी खर्च करण्यात आला.

❖ RMSA अंतर्गत उत्तेजनार्थ सुविधा:-

माध्यमिक टप्प्यावर दिव्यांगांसाठी समावेशक शिक्षणाची योजना (IEDSS) 2009-10 दरम्यान सुरू करण्यात आली. या योजनेनी दिव्यांग मुलांसाठी एकात्मिक शिक्षण (IEDC) या पूर्वीच्या योजनेची जागा घेतली. ते आता RMSA मध्ये विलीन करण्यात आले आहे. या योजनेचे उद्दिष्ट सर्व दिव्यांग विद्यार्थ्यांना आठ वर्षांचे प्राथमिक शालेय शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर समावेशित आणि सक्षम वातावरणात चार वर्षांचे माध्यमिक शिक्षण घेण्यास सक्षम करणे हा आहे.

सर्व शिक्षा अभियाना प्रमाणेच, वैद्यकीय आणि शैक्षणिक मूल्यमापन, पुस्तके, स्टेशनरी, गणवेश, वाहतूक भत्ता, वाचक भत्ता, मुलीसाठी प्रोत्साहनपर भत्ता, सहाय्यक सेवा, सहाय्यक साधने, राहण्याची आणि निवासाची सुविधा, उपचारात्मक सेवा, शिकवण्याचे साहित्य इत्यादीसाठी सुविधा दिल्या गेल्या. इतर घटकांमध्ये विशेष शिक्षण शिक्षकांची नियुक्ती, अशा मुलांना शिकवणाऱ्या सामान्य शिक्षकांना भत्ते, शिक्षक प्रशिक्षण, शाळा प्रशासकांचे उद्बोधन, संसाधन कक्षाची स्थापना, अडथळामुक्त वातावरण प्रदान करणे इ.चा समावेश होता.

❖ समग्र शिक्षा अंतर्गत प्रोत्साहन योजना:-

- देशातील मुलांचे शिक्षण सुधारण्यासाठी शिक्षण मंत्रालयाच्या 'समग्र' नावाच्या नवीनतम प्रोत्साहन धोरणांची अंमलबजावणी करण्यात आली.
- समग्र 2.0 [1] [1] नुसार, प्रथमच 'शाळाबाह्य' मुलांचाही आर्थिक सहाय्यासाठी विचार केला गेला. दिव्यांग मुलांसह या उपेक्षित मुलांना त्यांच्या शिक्षणासाठी 2000/- रुपये थेट दिले गेले.

शाळाबाह्य असणा-या दिव्यांग मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठीचा हा उपक्रम शाळेत नावनोंदणीसाठी नव्हता तर मुक्त शाळांद्वारे शिक्षणासाठी आहे. या योग्य बदलाद्वारे शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या नोंदणीवर लक्ष केंद्रित करण्यापेक्षा त्यांच्या 'शिक्षणा' वर लक्ष केंद्रित केले गेले. आतापर्यंत नावनोंदणी हा शिक्षणाचा

समानार्थी शब्द होता. अनेक कारणांमुळे नावनोंदणी अवघड होती. एक केस स्टडी अशी आहे जी जुलै 2021 मध्ये अधिवक्ता अशोक अग्रवाल यांनी व्हिडिओद्वारे सादर केलेली आहे. या व्हिडिओमध्ये असे दिसून येते की, एका 12 वर्षांच्या मुलीची नोंदणी केली जात नाही किंवा आधार नसल्यामुळे तिच्या दिव्यांगत्वासाठी वैद्यकीय मदत घेतली जात नाही. अशा प्रसंगी मुख्याध्यापक, प्राचार्य आणि जिल्हास्तरीय अधिकाऱ्यांनी गरजेनुसार या धोरणांच्या कार्यपालन आदेशात आणि संस्थांमध्ये पालन करावयाच्या नियमांमध्ये रुपांतरण करीत राहावे.

मंत्रालयाने एका निवेदनात म्हटले आहे, की 06 ते 19 वर्षे वयोगटातील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, आणि दिव्यांग बालक जे शाळाबाह्य असतील, अशा बालकांना NIOS/SOS द्वारे त्यांचे माध्यमिक तथा उच्च माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी 2000 रुपयांपर्यंतचे मदत प्रती विद्यार्थी वर्ग निहाय पुरविली जाईल

थोडक्यात, समावेशित शिक्षणाच्या धोरणांतर्गत पुढील उपक्रम सुरु करण्यात आलेले आहेत- शोधमोहिम, कार्यात्मक आणि औपचारिक मूल्यमापन, योग्य शैक्षणिक नियुक्ती, वैयक्तिक शैक्षणिक योजना तयार करणे, सहाय्य आणि उपकरणांची तरतूद, शिक्षक प्रशिक्षण, संसाधन समर्थन, भौतिक सुविधेतील अडथळे दूर करणे, संशोधन, देखरेख आणि मूल्यमापन, आणि विशेष गरजा असलेल्या मुलींवर विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे. हे RPWD कायद्याशी संलग्न आहेत.

प्रस्तुत मोड्यूल द्वारे आपण समावेशित शिक्षण विषयक शालेय नेतृत्वाचा भाग म्हणून आपली दृष्टी विकसित करणार आहोत. कारण आमच्या शाळेत प्रवेशित होणाऱ्या दिव्यांग बालकाच्या शिक्षणाची हमी आम्ही देणार आहोत.

शीर्षक- दिव्यांग विद्यार्थ्यांना शालेय प्रवाहात टिकवून ठेवण्यासाठी शालेय नेतृत्वाची भूमिका

मोड्यूलची उद्दिष्टे:-

- दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठीचे समावेशित शिक्षणाची शालेय नेतृत्वाने माहिती घेणे.
- दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठीच्या समावेशित शिक्षणासाठी शालेय नेतृत्वाची भूमिका समजून घेणे.
- दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठीच्या समावेशित शिक्षणासाठी शालेय नेतृत्वाच्या कार्याचा अभ्यास करणे.

- दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठीच्या समावेशित शिक्षणासाठी शालेय नेतृत्वाच्या दृष्टीकोन विकसित करणे.
- प्रत्येक दिव्यांग बालकाला शिक्षणाच्या प्रवाहात टिकवून ठेवण्यासाठी शालेय नेतृत्वाची भूमिका समजून घेणे.

अध्ययन निष्पत्ती:- शालेय नेतृत्व

- 1) दिव्यांग विद्यार्थी याचा अर्थ व प्रकार समजून घेतील.
- 2) समावेशित शिक्षणाचा अर्थ लक्षात घेतील.
- 3) दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी असलेली धोरणे, कायदे, अधिवेशन, घोषणा यातील कलम, तरतुदी समजून अंमलात आणण्यासाठी कार्य करतील.
- 4) दिव्यांगांच्या अध्ययन शैली समजून घेतील त्याप्रमाणे पाठ नियोजन तयार करतील व अभ्यासक्रमाचे अनुकूलन करणे लक्षात घेतील.
- 5) दिव्यांग विद्यार्थी मूल्यमापन प्रक्रिया समजून घेतील.
- 6) दिव्यांगांच्या यशोगाथा वाचून प्रेरणा घेतील.

महत्वाचे शब्द

- ✓ **RPWD ACT-** Right of Person with Disability Act – 2016
- ✓ **MSJ & E** -Ministry of social justice and Empowerment
- ✓ **CWSN-** Children with Special Needs
- ✓ **OT-** Occupational Therapist
- ✓ **PT-** Physio Therapist
- ✓ **ST-** Speech Therapist

❖ **मोड्यूलची प्रस्तावना** - दिव्यांग विद्यार्थी शिकते होण्यासाठी सध्या नवीन शैक्षणिक धोरणाने विशेष बाबी नमूद केलेल्या आहेत. त्यासाठी शालेय नेतृत्व नवीन धोरणातील तरतुदी समजून घेतल्या पाहिजे.

❖ नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 व दिव्यांग विद्यार्थी शिक्षण

नवीन शैक्षणिक धोरण [NEP] 2020 दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी समावेशक शिक्षण [Inclusive Education] आणि समान संधीवर भर देते. दिव्यांग हक्क कायदा २०१६ नुसार, विशेष गरजा असलेल्या मुलांना

[CWSN] मुख्य प्रवाहात आणणे, शाळांमध्ये रॅम्प (बॅरियर - फ्री) वातावरण, डिजिटल साधने, विशेष शिक्षक आणि योग्य अभ्यासक्रम, ब्रेल/ साईन भाषेचा वापर अवलंब करणे अपेक्षित आहे.

❖ **NEP 2020 मधील दिव्यांग शिक्षणाबाबत प्रमुख अपेक्षित बाबी :-**

1. **समावेशक शिक्षण :-** [Inclusive Education] दिव्यांग मुलांना सामान्य मुलांसोबतच 'नेबरहूड स्कूल्स' [जवळच्या शाळेत] शिकण्याची संधी देणे.
2. **भौतिक पायाभूत सुविधा :-** शाळांमध्ये रॅम्प, सुलभ शौचालय आणि ब्रेल, श्रवण सहाय्यक उपकरणे यांसारख्या आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देणे.
3. **विशेष शिक्षक व अभ्यासक्रम :-** दिव्यांग विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी विशेष प्रशिक्षित शिक्षकांची नियुक्ती करणे. अभ्यासक्रम आणि मूल्यमापन पद्धतीत [उदा. परीक्षेसाठी लेखनिक, अतिरिक्त वेळ] आवश्यकतेनुसार लवचिकता आणणे.
4. **उच्च शिक्षणात संधी :-** दिव्यांग विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण संस्थामध्ये 5 % आरक्षण आणि शिष्यवृत्तीची तरतूद आहे.
5. **गृह आधारित शिक्षण :-** गंभीर दिव्यांग मुलांसाठी घरपोच शिक्षण आणि पार्टीबा प्रणाली विकसित करणे अपेक्षित आहे.

थोडक्यात, NEP 2020 दिव्यांग विद्यार्थ्यांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय दर्जेदार शिक्षण मिळवून देण्यावर भर देते, जेणेकरून ते आत्मनिर्भर होऊ शकतील.

समावेशक शिक्षण म्हणजे सर्वांसाठीचे शिक्षण होय. अर्थात सगळ्यांना सामावून घेणारा वर्ग. ज्यामध्ये सर्व विद्यार्थी अध्ययन प्रक्रियेत समान सहभागी होतात. म्हणजेच विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्याच वयाच्या, सामान्य मुलांसोबत, सामान्य शाळेत शिक्षण घेता येते आणि शिक्षणाची समान संधी दिली जाते.

शिक्षकांनी या वर्गात लक्षात घ्यावे लागते की, विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सेवा वा आधार न देता फक्त सामान्य मुलांसोबत डांबून तर ठेवले जात नाही ना ! ही एक बाजू .तर दुसरी बाजू म्हणजे विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांना सामान्य मुलांसोबत समाविष्ट केल्यामुळे सामान्य विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या शिक्षणाच्या संधीमध्ये त्याग करावा लागत नाही ना! या दोन्ही गोष्टी घडता कामा नये. अर्थात समावेशित वर्गात कनिष्ठ क्षमतेच्या विद्यार्थ्यांपासून प्रतिभावंत विद्यार्थ्यांचा समावेश होतो.

❖ या मुलांचे समावेशन का?

मुळात ज्या कुटुंबात ही मुले जन्माला येतात त्या माय-बापाला देखील वेदना, दुःख असते. अगदी या मुलांचा जन्म पापपुण्याशी लावला जातो. आज शासन स्तरावरील अनेक योजनांचा आधार घेत मुलं शाळेत येतात. इथेही वर्ग शिक्षकांच्या मनात किंचीतशी लकीर येऊन जाते की, असे मुल माझ्या वर्गात का? अर्थात कुटुंबात आणि शाळेतही अस्विकाराची भावना बळावते. त्यावेळी या मुलांचे सामान्य मुलांबरोबर होणाऱ्या समावेशानामुळे होणारे फायदे दुर्लक्षिले जातात. समावेशनामुळे ही मुले सामान्य मुलांकडून जीवन कौशल्ये, सवयीसह बरेच काही शिकतात. शाळेत जाणे म्हणजे अभ्यास नसून तो जीवनाचा परिपाठ आहे हे लक्षात घेतले जात नाही. शाळेत गेल्यावर या मुलांचा स्वीकार लवकरात लवकर झाला. त्यांना अनुभवाची संधी मिळाली की, ती खुलायला लागतात. पुर्वी ही मुले विशेष शाळेत जायची. त्यामुळे अनेक मर्यादा यायच्या. आता समावेशानामुळे तसे होत नाही. त्यासाठी शिक्षकांचे उत्तरदायित्व असणे गरजेचे आहे. उत्तरदायित्व म्हणजे मी ज्या क्षेत्रात ज्या मुलांसोबत काम करतो त्या क्षेत्रातील प्रत्येक व्यक्ती वा मुलांबद्दल संवेदना बाळगणे, अभिव्यक्ती द्वारे जोडल्या जाणे. आपण स्वतः नैतिकता, सामाजिक बांधिलकी, सहभाग याबाबी उदात्त पातळीवर विकसित करून क्षेत्रातील प्रत्येकासाठी झटणे. अर्थात पालकांसाठी, विद्यार्थ्यांसाठी, समाजाला आत्मविश्वासाने, आस्था ठेऊन सांगावे लागेल आपलेसुद्धा या मुलांसाठी विशेष उत्तरदायित्व आहे.

शालेय शिक्षण व क्रीडा विभागाने शाळेत सामान्य मुलांबरोबर ही मुले शिकत आहेत म्हणून दिनांक 16 ऑक्टोबर 2019च्या शासन निर्णयानुसार इयत्ता पहिली ते बारावी पर्यंतच्या विशेष गरजा असणाऱ्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन शैलीनुसार मुल्यांकन व सवलतीबाबत सूचना आहेत.

समावेशित वर्ग हा एक सामान्य वर्ग आहे. ज्यामध्ये दिव्यांग व सर्वसामान्य विद्यार्थी एकत्र शिकतात. हे मूलतः विशेष शिक्षण वर्गाच्या विरुद्ध आहे. जिथे दिव्यांग विद्यार्थी फक्त इतर दिव्यांग विद्यार्थ्यांसोबत शिकतात. दुसरे म्हणजे, शैक्षणिक प्रक्रियेमध्ये विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन, लेखन, संख्याज्ञान, अवकाशीय संकल्पना आणि आकलन क्षमता ही मुख्य कौशल्ये विकसित होणे अपेक्षित आहेत. अर्थात मुख्याध्यापक व शिक्षक म्हणून भिन्न शिक्षण शैली असलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये मूलभूत कौशल्ये विकसित करण्यासाठी तसेच त्यांच्या दुर्बलतेवर मात करण्यासाठीच्या नेमकेपणाने काय करता येईल ते उपाययोजन आपल्याला समजून घेतले पाहिजे.

अर्थात समावेशित शिक्षणासाठी काम करतांना दिव्यांग विद्यार्थ्यांला समजून घेण्यासाठी त्यांच्यातील क्षमता आणि शिकण्यासाठीच्या अध्ययन – अध्यापन शैली समजून घ्याव्या लागतील. सामान्य मुलांबरोबर शाळेत

येण्याचा, शिकण्याचा अनुभव या मुलांना आनंद देणारा असतो. सामान्य मुलांप्रमाणे या मुलांमध्येही क्षमता, कौशल्ये असतात. पंचज्ञानेन्द्रियांपैकी एकावर प्रभुत्व मिळवून ही मुले शिकू शकतात.

उदाहरण - समजा वर्गातील एखाद्या मुलाला डोळ्यांनी दिसत नसले तरी कानांनी आणि स्पर्शातून तो जास्तीत जास्त अनुभव समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो. यालाच शिकण्याच्या भाषेत श्रवण अध्ययन शैली असे म्हणतात. 'सामान्य मुलांच्या वेगवेगळ्या शिकण्याच्या अध्ययन शैली आहेत. विशेष बालके ज्या ज्ञानेन्द्रियांचा ज्ञान ग्रहण करण्यासाठी प्रभावी वापर करतात. त्यालाच अध्ययन शैली म्हणता येते'.

❖ शिकण्याच्या प्रक्रियेत इंद्रियांचा उपयोग

सामान्य विद्यार्थी एखादी संकल्पना शिकण्यासाठी सर्व इंद्रियांसोबत सुसंवाद साधत असतात. संवेदना इंद्रियांद्वारे गोळा झाल्यावर मेंदू त्यांना एकत्रितपणे समजून घेतो. **उदाहरणार्थ-** केळी ओळखण्यात गुंतलेल्या इंद्रियांमध्ये स्पर्श (लांबी, आकार आणि पोत), दृष्टी (रंग:- पिवळा किंवा हिरवा), आकार (लांब, गोल, मोठा इ.), आवाज (कुरकुरत आणि चघळणे), गंध (ताजे किंवा सडलेले) आणि चव (अधिक गोड किंवा कमी गोड). या संवेदनांमध्ये श्रवण (ध्वनीची धारणा) दृश्य (रंग, आकार, खोली आणि अंतर यांची धारणा), स्पर्श (वेदना, दाब आणि तापमान यांच्याशी संबंधित स्पर्शाची धारणा) घ्राणेन्द्रिय (वासाची धारणा), स्वादुपिंड (चवीची धारणा) यांचा समावेश होतो. आणि यात शेवटी मेंदूचा ही समावेश असतो. महत्वाचे म्हणजे शारीरिक अवयव मेंदूपर्यंत संदेश पोहोचवण्यासाठी मदत करतात. नंतर मेंदू हे घडण्यासाठी, शिकण्यासाठी या संदेशाचे वहन करतात आणि अर्थ लावतात. कोणत्याही अवयवात किंवा मेंदूमध्ये बिघाड असल्यास, शिक्षणात अडथळा येतो. म्हणून, संदेश वाहून नेण्यात किंवा संदेशावर प्रक्रिया करताना मेंदू किंवा कोणत्याही इंद्रियांमध्ये काही दोष आहेत का? हे शिक्षकाने ओळखणे गरजेचे आहे. जेणेकरून शिक्षकाला मुल समजेल. परिणामी शिक्षक पाठाची योजना आखण्यासाठी अध्ययनार्थ्यांची असमर्थता जाणून घेईल याला शिक्षणात अनन्यसाधारण महत्व आहे.

विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाच्या शैली

सर्वसाधारणपणे, माहिती मिळविण्यासाठी सगळेच सर्व इंद्रियांचा, म्हणजे दृष्टी, श्रवण आणि स्पर्शेन्द्रियांचा एकत्र वापर करित असतात. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत असे आढळून आले आहे की, त्यांच्या इतर दोन संवेदनांच्या तुलनेत एक संवेदना अधिक प्रबळ असते. म्हणून, प्रबळ संवेदना असलेल्या इंद्रियांना त्याची/तिची शिकण्याची शैली म्हटले जाते. मुख्याध्यापक वा शिक्षक म्हणून तुम्हाला तुमची पसंतीची शैली आठवत असेल. उदाहरणार्थ, तुम्ही लिहिले, चर्चा केली किंवा तुमच्या मनातले चित्र तयार केले याचा अर्थ, जर आपण लक्षात

ठेवण्यासाठी लक्षवेधी असे काही लिहिले तर, आपण गतीशील समजले जातो. काहींनी चर्चा केली असेल तर ते श्रवणक्षम आहेत, आणि जर मनात चित्र बनवले असेल तर तुम्ही दृक साधनांच्या माध्यमातून शिकणारे आहात. तथापि, व्यक्ती वा विद्यार्थ्यांची प्रबळ शैली सर्व कार्यासाठी नेहमीच सारखी असू शकत नाही. अध्ययनार्थी हा अध्ययन कार्यासाठी एक शैली आणि दुसऱ्या कार्यासाठी अध्ययनाच्या विविध शैलीच्या एकत्रीकरणातून शिकू शकतो.

ती शैली दृक, श्राव्य, आणि स्पर्श (VAK) अध्ययन शैली म्हणून ओळखली जाते. विद्यार्थ्यांची अध्ययन शैली निश्चित करण्यासाठी सर्वमान्य मानकांची यादी मूल्यांकनासाठी वेबसाइटवर उपलब्ध आहे. ती सर्वांसाठी विनामूल्य उपलब्ध आहे. आपली शैली निश्चित करण्यासाठी आणि शिक्षकांना आपल्या विद्यार्थ्यांचेही मूल्यांकन करण्यासाठी ती वापरता येते. [संदर्भामध्ये वेब पत्ता दिलेला आहे]. वर्गात अध्यापन सुधारण्यासाठी अध्ययन अध्यापनाच्या शैलीबद्दल जाणून घेणे खूप महत्वाचे आहे. समावेशित वर्गात याला खूप अनन्यसाधारण महत्व आहे. कारण काही विद्यार्थ्यांचे एक किंवा अधिक ज्ञानेन्द्रिये बिघडलेली असू शकतात आणि प्रबळ शिक्षण शैलीत आणखी तडजोड करावी लागू शकते. उदाहरणार्थ- दृक साधनाद्वारे समज वाढविणे शक्य आहे. मात्र जर विद्यार्थ्यांची दृष्टी क्षीण असल्यास दृक साधनाद्वारे समज वाढविली तरी तो दृष्टीद्वारे शिकू शकणार नाही. अशावेळी पर्यायी अध्ययन अध्यापनाची शैली व सहाय्यक तंत्रज्ञानाचा वापर विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक दुर्बलतेवर मात करण्यास साहाय्यभूत ठरतो. यामुळे विद्यार्थी त्याच्या प्रबळ अध्ययन शैलीनुसार म्हणजेच दृष्टीदोषामुळे तडजोड न करता शिकू शकतात.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन शैली			
अ.क्र.	दिव्यांगत्व	वस्तुस्थिती	अध्ययन शैली
1	अंधत्व	डोळ्यांना दिसत नाही.	श्रवण अध्ययन शैली श्रवणाने, स्पर्शाने, गंधाने, चवीने
2	कर्णबधिरत्व	कानांनी कमी प्रमाणात ऐकू येते.	दृश्य अध्ययन शैली दृश्याने, स्पर्शाने, गंधाने, चवीने
3	शिकण्याच्या प्रक्रियेत इंद्रियांचा उपयोग	शिकण्याच्या प्रक्रियेत इंद्रियांचा उपयोग	शिकण्याच्या प्रक्रियेत इंद्रियांचा उपयोग

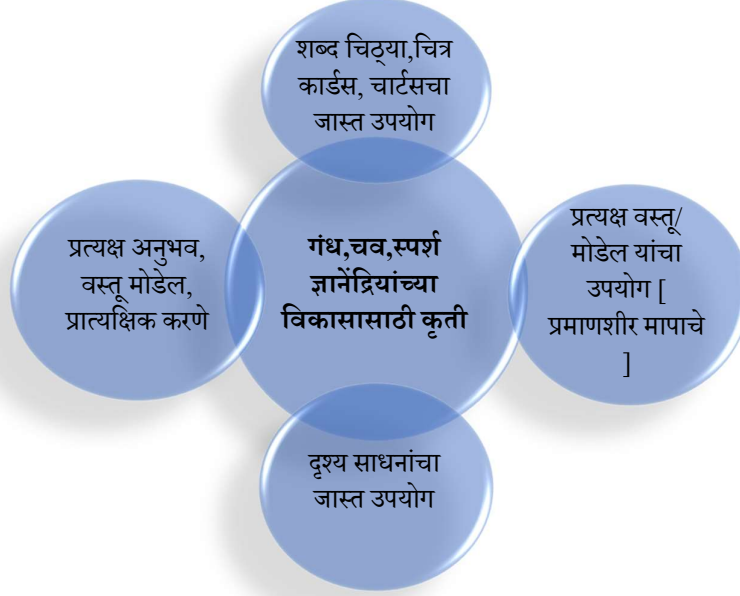
4	अल्पदृष्टी,अस्थी व्यंग,कुष्ठ रोग निवारीत, सेरेब्रल पाल्सी,बुटकेपणा, वाचा दोष, मस्क्युलर डीस्ट्रोफी, असिड अटक व्हिक्टीम, बौद्धिक अक्षमता, अध्ययन अक्षमता, स्वमग्नता,मानसिक आजार,क्रोनिक न्यूरोलोजीकल कंडीशन, मल्टीपल स्क्लेरोसिस,पार्किन्सन डीसीज, हिमोफेलीया, थेलेसिमिया,सिकलसेल डिसीज	त्या त्या दिव्यांगत्वानुसार लक्षणे दिसतात.	स्पर्श,चव.गंध, श्रवण आणि दृश्य सर्व ज्ञानेन्द्रियांमार्फत विद्यार्थी शिकतात. बहु अध्ययन शैली
---	--	--	--

श्रवण अध्ययन शैली – या अध्ययन शैलीत शिकण्याचे मुख्य साधन श्रवण वा ऐकणे आहे. उदा.- अंध व्यक्ती ऐकून सर्वात जास्त शिकतात. सोबतीला स्पर्श, गंध व चव आहेतच.

समजा वर्गात श्रवण अध्ययन शैलीचा विद्यार्थी आहे तर सर्व मुलांबरोबर अध्ययन अनुभव देतांना श्रवण अध्ययन शैलीच्या विद्यार्थ्यांसाठी खालील अध्ययन अनुभव उपयोगी पडतात.

दृश्य अध्ययन शैली – या अध्ययनशैलीत शिकण्याचे मुख्य साधन दृश्य वा बघून शिकणे आहे. उदा. कर्णबधीर व्यक्ती डोळ्यांच्या माध्यमातून जास्त शिकतात. यांना देखील स्पर्श, गंध व चव याची शिकण्यासाठी मदत होते. कर्णयंत्र लावले की श्रवणानेही शिकतात.

वर्गातील दृश्य अध्ययन शैलीच्या विद्यार्थ्यांना अध्ययन अनुभव देतांना खालील अन्हुभव हेतुपुरस्सर दिले तर शिकवणे सोपे होते.

स्पर्श अध्ययन शैली- या अध्ययन शैलीत शिकण्याचे मुख्य साधन स्पर्श आहे. उदा. बधिरांध व्यक्तींना कानाने ऐकू येत नाही किंवा डोळ्यांनी दिसत नाही म्हणून स्पर्शाच्या माध्यमातून जास्त शिकतात.सगळ्यांनाच स्पर्श,गंध,चव याची शिकण्यासाठी मदत होते.अशा दिव्यांग व्यक्तींचे प्रमाण तसे अल्प आहे.

स्पर्श अध्ययन शैलीच्या विद्यार्थ्यांची गरज भासते. खालील अध्ययन अनुभव त्यांना द्यावेत.

4 बहु अध्ययन शैली- या अध्ययन शैलीत दृश्य, श्रवण, स्पर्श, चव आणि गंध सर्व पंच ज्ञानेन्द्रियांमार्फत ज्ञान मिळविले जाते. उदा. अध्ययन अक्षम, बौद्धिक अक्षम स्वमग्न, अस्थीव्यंग, सेरेबल पाल्सी, अल्प दृष्टी, वाचा दोष व इतर सर्व दिव्यांग मुले आणि सामान्य मुले सर्व बहु अध्ययन शैलीने शिकतात.

या मुलांना शिकवण्यासाठी वरील अध्ययन शैलीचा सतत सराव शिक्षकांनी दिला तर त्यांचे शिकणे सोपे होते. वर्गातील मित्रमैत्रिणी, गुरुजन आणि शाळा हे त्यांच्या शिकण्याचे खरे आधार स्तंभ आहेत. या दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन शिक्षकांनी सृजनशीलता, कल्पकता आणि विविध शैक्षणिक साहित्य यांचा उपयोग करून अध्ययन अध्यापन व मूल्यमापन प्रभावी केले पाहिजे. दृक श्राव्य साहित्य, निरनिराळे मॉडेल्स आणि

प्रत्यक्ष अनुभव हे शिकण्याचे सोबती आहेत. समावेशित वर्गात सर्वच मुलांचे शिकणे त्यांच्या अध्ययन शैलीनुसार आणि शैक्षणिक साहित्याच्या मदतीने करावे लागते. अशा वर्गात श्रवण, दृश्य, स्पर्श, अध्ययन शैलीचे आणि सामान्य विद्यार्थी एकत्र शिकू शकतात. फक्त त्यांना काही विशिष्ट शैक्षणिक साहित्याची जोड द्यावी लागते म्हणजे वर्गातील प्रत्येकाला शिक्षणाची समान संधी मिळते.

शेवटी शिक्षण म्हणजे शिकण्याची नैसर्गिक प्रक्रिया जी पंचेंद्रियाद्वारे घडते. ज्याद्वारे इंद्रिय अनुभवातून व्यक्तीच्या अपेक्षित विकासात मदत अशी मारिया मांटेसरी यांची धारणा आहे. फिझिकल फ्रबेल मानतात की, मनुष्याच्या अंतर्गत शक्ती बाहेर आणून त्याचा विकास साधने म्हणजे शिक्षण होय. मुळात मुलांमध्ये अपेक्षित वर्तन बदल हे शिक्षणाचे फलित मानले जाते. दिव्यांग मुलांमध्ये अपेक्षित वर्तन बदल होतो कारण त्यांना मेंदू आहे. त्यांच्याही मेंदूपर्यंत संवेदना पोहोचतात. त्यासाठी फक्त गरजेनुसार योग्य व उत्तम शैक्षणिक साहित्याची जोड दिली की अपेक्षित वर्तन बदल होतात. यासाठी फक्त प्रत्येक विशेष गरजा असलेली मुले अध्यायानार्थी आहेत आणि ती उत्तम शिकू शकतात. हा विश्वास फक्त आपल्या यंत्रणेकडून हवा असतो.

शाळेचे वातावरण:-

शाळेमध्ये समावेशित वर्ग स्वतंत्रपणे अस्तित्वात नाहीत. पण ते शाळेच्या मुल्यांचा एक अविभाज्य भाग आहेत. म्हणून शाळेचे मुख्याध्यापक किंवा प्रशासनस्तरावरील अधिकाऱ्याने शाळेचे वातावरण समावेशित आणि मोठ्या शालेय समुदायाला प्रोत्साहन देणारे असावे याकडे लक्ष दिले पाहिजे. आपल्या शैक्षणिक संस्था आणि प्रशासकीय स्तरावरील सर्व कर्मचारी, शिक्षक आणि अधिकाऱ्यांनी विविधतेचा आदर केला तर शिकण्यासाठी सकारात्मक वातावरण निर्माण होईल. कारण समावेशित शालेय वातावरण सर्वांचे स्वागत करते. सर्व विद्यार्थी एकमेकांना मदत करतात. शिक्षक एकमेकांशी सहकार्य करतात. कर्मचारी, शिक्षक आणि विद्यार्थी एकमेकांशी आदराने वागतात. कर्मचारी आणि पालक यांच्यात भागीदारी असते. स्थानिक समाज समुदाय शाळा आणि सरकारमध्ये सहभागी असतो. समावेशित शालेय वातावरण ही समावेशित वर्गाची किल्ली आहे.

समावेशित वर्ग तयार करण्यासाठी शिक्षकाने प्रत्येक विद्यार्थ्याचे कौतुक करायला हवे आणि त्यांच्या शिकण्याच्या शैलीबद्दल जाणून घ्यायला शिकले पाहिजे. विद्यार्थ्यांकडे एक किंवा अधिक प्रबळ अध्ययन शैली असू शकतात, म्हणजे, दृक, श्राव्य आणि स्पर्श, शिक्षकाने वैयक्तिक गरजा, अध्ययन शैली आणि उणीवा, याबाबी जर माहिती असतील तर, योग्य सहाय्यक शैक्षणिक साहित्य लक्षात घेऊन एक शैक्षणिक योजना तयार केली

पाहिजे. समावेशित वर्ग ही समावेशित शालेय संस्कारांची निष्पत्ती आहे. शाळांनी विविधतेची आणि वैयक्तिक प्रतिष्ठेची संस्कृती निर्माण केली पाहिजे.याबाबी नवीन शैक्षणिक धोरणात प्रतिबिंबित झाल्या पाहिजेत.

वर्ग अध्यापन व अध्ययन शैली				
अ.क्र.	दिव्यांगत्व	प्रबळ अध्ययन शैली	अध्ययन अनुभव स्वरूप	साहाय्यभूत साहित्य साधने व उपकरणे
१	दृष्टीदोष	दृक्	स्पर्शाद्वारे आकलनीय /संवेदनात्मक घटकांचे अध्ययन	नक्षीदार तसेच उठावदार चित्रे
२	दृष्टीदोष	श्राव्य	व्याख्यान, चर्चा	ध्वनिफित
३	दृष्टीदोष	स्पर्श	कृती, प्रत्यक्ष सराव	दुभाषी, सिमुलेशन सॉफ्टवेअर

सर्व शिक्षकांनी वर्गात दृक्, श्राव्य, आणि स्पर्श या तीन शैली समावेशित वर्गात वापरून माहिती द्यावी लागते. दृष्टीदोष असलेल्या विद्यार्थ्याला कदाचित इतर अध्ययनाची शैली विकसित करावी लागेल. जी कदाचित त्याची प्रभावी शैली नसेल. परंतु जर त्याने असे केले तर अध्ययनास विलंब होवू शकतो किंवा त्याला अध्ययनाशी तडजोड करावी लागू शकते. म्हणूनच समावेशित वर्गातील शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या दिव्यांगत्वाचे ज्ञान, त्याची अध्ययनाची शैली व गती आणि उपलब्ध तंत्रज्ञान आणि उपकरणे याची माहिती असणे महत्त्वपूर्ण आहे.[माहिती परिशिष्टात दिलेली आहे.

अशा प्रकारे शिक्षक दिव्यांगत्व, अध्ययन शैली,अध्ययन अनुभव आणि सहाय्यक साधनांची निवड याबाबत शिकू शकतात. आपल्याला माहित आहे की, सर्व उणीवा एक किंवा अधिक ज्ञानेंद्रियांमध्ये किंवा माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी मज्जातंतूच्या मार्गांमध्ये येऊ शकतात. अशा प्रकारे **RIGHT OF PERSON WITH DISABILITY [RPWD] ACT 2016** कायद्यामध्ये दिलेल्या सर्व 21 दिव्यांगांना आपण शिक्षक चार श्रेणींमध्ये वर्गीकृत करू शकतात. या विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन शैली तीन प्रकारच्या असतात. अशाप्रकारे, सर्वसमावेशकपणे वापरल्या जाणाऱ्या बारा अध्यापनाच्या शैली आणि अध्ययन साधनांचा उपयोग यात शिक्षकाने कौशल्य प्राप्त करणे आवश्यक आहे.

दिव्यांगत्व असलेल्या किंवा नसलेल्या आणि सर्व अध्ययन शैली असलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांना वैद्यकीय आणि शैक्षणिक सहाय्यक उपकरणांसह मदत केली जाऊ शकते.

त्याचे एक उदाहरण-

अ. क्र.	दिव्यांगत्व प्रकार	दिव्यांगांच्या वापरली वैद्यकीय साहाय्य करिता साहित्य साधने	अध्ययनाच्या शैलीसाठी वापरली जाणारी शैक्षणिक साहित्ये	ICT व साहाय्यभूत तंत्रज्ञान
१	दृष्टीदोष	सुधारात्मक शस्त्रक्रिया व चष्मा	ब्रेल ठळक अक्षरे, खडबडीत /ठोस वस्तू भिंग	संगणक सॉफ्टवेअर, टेक्स्ट श्राव्य तसेच उठावदार साहित्य टू स्पीच सॉफ्टवेअर, NVDA, JAWS 3, MATHML आणि DAISY Player
२	श्रवणदोष	शस्त्रक्रिया, श्रवणयंत्र	सांकेतिक भाषा, व्हिडिओ, चार्ट,आलेख, वास्तविक वस्तू	उद्दिष्टे,विद्यार्थ्यांकडून अपेक्षित परिणाम असलेला परिचयात्मक व्हिडिओ, वाकप्रचार/ अक्षर चिन्हांकन, स्पष्टीकरण व्हिडिओंच्या हायपरलिंक्ससह मजकूर, स्पीच बबल किंवा थिंकिंग क्लाउडसह कथेचे पात्र यासारखे वाचन सुलभकरणारे इंटोनेशन मार्किंगसह ग्राफिक्स आणि व्हिज्युअलचा वापर
3	अस्थिव्यंग बुटका, सेरेब्रल पाल्सी, स्नायूंची विकृती, डिस्ट्रॉफी	शस्त्रक्रिया, अनुकूलीत फर्निचर, गतिशील साधने, कृत्रिम अवयव ई.	प्रत्यक्ष सरावात मदत	E-SAADHYA, मुख्य शब्द, वर्णनकर्ता, विविध आभासी स्रोतांकडून कार्यपत्रके आणि आभासी क्रियाकलाप [https://www. twinkl.co.in/RESOURCE/T-N-2245-MATHS-is-fun-display-lettering]
4	बौद्धिक अक्षमता डिस्लेक्सिया, स्वमग्न, मतिमंद,	विविध उपचार	दृक-श्राव्य साधने, चित्र शब्दकोष, spell checker, Mind map, गणकयंत्र	साक्षरता समर्थन सॉफ्टवेअर (https://www.cricksoft.com/uk/clicker/win-mac) खडबडीत रूपांतरित रंगीत कोडेड कीबोर्ड, मिनी कीबोर्ड, परफेक्ट कीबोर्ड, GBoard, रूपांतरित कीबोर्डसाठी Flexikey Mod, AVAZ, Jellow Plus', 'KAVI PTS' गो टॉक, क्विक सारखी सहाय्यक आणि संवर्धित कम्युनिकेशन ॲप्स आणि डिव्हाइस टॉकर, (https://www. Attainmentcompany.com/catalogsearch/result/?q=go+talks)

शिक्षकाने दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी अध्यापन- अध्ययन प्रक्रिया व अध्ययन अनुभव रचनेसह विद्यार्थ्यांचा तपशीलवार वैयक्तिक शैक्षणिक आराखडा (IEP) तयार करावा. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची सर्व पार्श्वभूमी कळते.

❖ शिक्षकाने करावयाची तयारी - पाठ नियोजन व वैयक्तिक शैक्षणिक आराखडा (IEP)

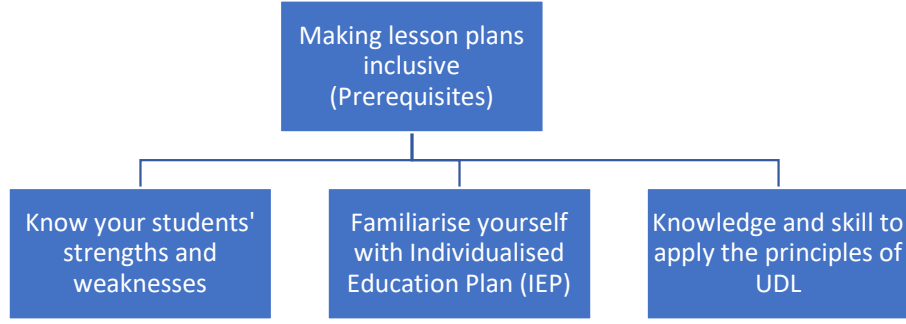
प्रस्तावना:-

समावेशित वर्गामध्ये दिव्यांग आणि सर्वसामान्य विद्यार्थी एकाच ठिकाणी एकत्र बसून एकाच प्रकारच्या अध्यापन शैलीतून शिक्षण घेत असतात. तसेच एकाच प्रकारच्या अध्ययन-अध्यापन कृतीतून, तसेच योग्य शैक्षणिक साहित्याची मदत घेतात. पाठ नियोजन तयार करतांना अध्ययन अध्यापनाची उद्दिष्टे शैक्षणिक साहित्य, स्वाध्याय हे समावेशित वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार बदलावे लागतात अथवा त्यांना सामावून घेणे गरजेचे असते.

हे साध्य करण्यासाठी आवश्यक अटींमध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो.

- विद्यार्थ्यांच्या क्षमता आणि दिव्यांगत्वांचे योग्य ज्ञान ज्यामुळे विशेष शैक्षणिक गरजा निर्माण होतात.
- कोणत्याही दिव्यांगत्वाशिवाय विशेष शिक्षणाची गरज निर्माण होऊ शकते आणि दिव्यांगत्व नसलेल्या विद्यार्थ्याला देखील विशेष शिक्षणाची आवश्यकता असू शकते हे समजणे.
- संपूर्ण वर्गासाठी वैयक्तिक शैक्षणिक आराखडा (IEP) आणि समावेशित पाठ टाचण यांच्यातील फरक समजून घेणे.
- शिक्षणाची सार्वत्रिक रचना (UDL) च्या तत्वांचा सराव करण्याची क्षमता.
- मुख्य म्हणजे शिक्षकांना समावेशित वर्ग तयार करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत तत्वांची जाणीव होवून त्यांचे ज्ञान अद्यावत होत राहणे गरजेचे आहे. समग्र शिक्षा आराखडा, RPWD कायदा 2016 या दोन्हीमध्ये विशेष गरजा असलेल्या (CWSN) मुलांना वैयक्तिक सहाय्य प्रदान करण्यासाठी आणि त्याच्या अंमलबजावणीवर नियमितपणे लक्ष ठेवण्याची गरज म्हणून वैयक्तिक शैक्षणिक आराखडा (IEP) एक आवश्यक साधन म्हणून तयार करणे महत्वाचे आहे.
- एक मुख्याध्यापक व शिक्षक या नात्याने सर्व विद्यार्थ्यांच्या गरजा पूर्ण होतील यासाठी समावेशित वर्गासाठी पाठ नियोजन करायला हवे.
- समावेशित शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांच्या विशेष शैक्षणिक गरजेच्या मार्गदर्शक सूचनेतील उद्दिष्टे आणि शिकवण्याच्या धोरणांमध्ये बदल केले जातात.

आकृती 2: समावेशित वर्गासाठी पाठ नियोजन तयार करणे

पाठ नियोजन:-

शिक्षक म्हणून आपणास हे माहित आहे की, पाठ आराखडा तयार करण्यासाठी मूलतः नियोजनाची उद्दिष्टे, पूर्व ज्ञान, अध्ययन-अध्यापन कार्य, अभिप्राय, स्वाध्याय आणि फलक कार्य, वर्ग, विषय उपविषय इत्यादी माहिती तयार करतो. वैयक्तिक शैक्षणिक आराखड्याचे (IEP) पाठाच्या नियोजनाशी साम्य आहे. कारण त्यासाठी उद्दिष्टे, शैक्षणिक साहित्य, पूर्व ज्ञान आणि कौशल्ये इत्यादींची माहिती आवश्यक असते. पाठ नियोजन आणि IEP मधील फरक म्हणजे विशेष विद्यार्थ्यांकडे लक्ष देण्यासाठी IEP ची मदत होते. वर्गात बसलेल्या विद्यार्थ्यांच्या गटाची सरासरी क्षमता लक्षात घेऊन पाठ नियोजन तयार केले जाते, तर IEP चे लक्ष फक्त एका दिव्यांग अध्ययन अक्षम बालकावर असते. तसेच ज्या बालकांना अध्ययन-अध्यापनाच्या वातावरणात किंवा अध्ययन अध्यापनशास्त्राच्या पद्धतींमध्ये काही सुधारणांची आवश्यकता असेल अशा बालकाला वर्गात सहभागी करून घेण्यास प्रोत्साहन मिळते.

पाठ नियोजनाची उद्दिष्टे अल्पकालीन आणि 40 ते 45 मिनिटांच्या कालावधीत फक्त एका पाठाला/ वर्गाला लागू होतात. दुसरीकडे IEP ची उद्दिष्टे तुलनेने दीर्घ कालावधीची असतात. ती मुलाने केलेल्या प्रगतीवर अवलंबून असून त्याचा कालावधी एक आठवडा किंवा अनेक आठवड्यांनी वाढविला जातो. IEP ही विशेष शिक्षणातील स्वीकारल्या गेलेल्या प्रमुख पद्धतींपैकी एक पद्धत आहे.

दिव्यांगत्वामुळे उद्भवणाऱ्या विशेष शैक्षणिक गरजा या दिव्यांगत्व नसणाऱ्या मुलांच्या गरजांसारख्याच असू शकतात. उदाहरणार्थ, वर्गातील काही विद्यार्थी तोंडी प्रतिसादापेक्षा लेखी कामाला प्राधान्य देतात. याचे कारण लाजाळूपणा, वर्गासमोर बोलण्याची भीती, तोतरेपणा किंवा वाचादोष असू शकतो. त्याचप्रमाणे, विद्यार्थी अनेकदा शिक्षकांना सूचना किंवा प्रश्नांची पुनरावृत्ती करण्यास सांगतात, कारण ते कदाचित लक्ष देत नसतील किंवा

शिक्षकाचा आवाज वर्गाच्या मागील बाजूस पोहोचत नसेल किंवा तो विद्यार्थी खिडकीजवळ बसला असल्यामुळे त्याला ऐकू येत नसेल किंवा विद्यार्थ्याला श्रवणदोषांमुळे श्रवणविषयक आव्हानांना सामोरे जावे लागत असेल. समावेशित पाठ नियोजन तयार करण्याची पहिली पायरी म्हणजे तुमचा तुमच्या अध्ययनार्थ्यांशी परिचय होणे. एक शिक्षक या नात्याने आपल्याला माहीत असावे की, आपले विद्यार्थी हे शैक्षणिक दृष्ट्या वेगवेगळ्या स्तरांवर आहेत. त्यांच्या शिकण्याच्या शैलीमध्ये विविधता आहे.

❖ शैक्षणिक स्तर आणि संपादनूकीच्या आधारावर संपूर्ण वर्गाची खालील स्तरांमध्ये विभागणी केली जाऊ शकते.

- स्तर 1 - अध्ययनाचा प्रारंभिक स्तर
- स्तर 2 - अध्ययनाचा मध्यवर्ती स्तर
- स्तर 3 - अध्ययनाचा उच्च स्तर

❖ शिक्षकाच्या वर्गातील मुले अध्ययन स्तर 1 वर राहण्याची कारणे -

- शैक्षणिक अनुशेष आहे.
- अभ्यासक्रमाचे अनुकूलन केले जात नाही.
- अध्ययन अध्यापन सामग्रीचे अयोग्य स्वरूप असते.
- (उदाहरणार्थ- दृष्टीदोष असलेल्या मुलांना छापील कृतिपुस्तिका देणे.)
- शिकण्यासाठी कुटुंबाकडून कोणतेही समर्थन नसते.

यासारख्या असंख्य घटकांचा परिणाम मुल अध्ययनाच्या प्रारंभिक स्तरावर राहते. दिव्यांगत्वाच्या परिस्थितीमुळे उद्भवलेल्या विशेष शैक्षणिक गरजा (जसे की श्रवणदोष, बौद्धिक दिव्यांगत्व, शिकण्यात अक्षमता, स्वमग्न इ.) आणि यश मिळविण्यासाठी प्रेरणा नसते इ. असू शकतात. अध्ययन स्तर 1 प्रमाणे अध्ययनाच्या स्तर 2 आणि 3 साठी जबाबदार असलेले असंख्य घटकांची यादी केली तर ती मोठी असू शकते.

सर्व शिक्षकांनी एक बाब समजून घेतली पाहिजे की, माझ्या वर्गात दिव्यांग मूल असले तर मी शाळेतील विशेष शिक्षक आणि पालकांशी मुलाच्या क्षमता आणि IEP आणि त्याची दीर्घ आणि अल्पकालीन उद्दिष्टे समजून घेतली पाहिजे. हा मुलाला जाणून घेण्याचा एक आवश्यक भाग आहे.

शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या क्षमता आणि विशेष गरजा या संदर्भात परिचित झाल्यावर पाठ टाचण काढता येते. आता पाठ नियोजनाची उद्दिष्टे प्रासंगिक घटकांची पर्वा न करता विद्यार्थ्यांच्या आढळलेल्या आवश्यक गरजेशी सुसंगत करता येतात.

सुधारित उद्दिष्टांचे उदाहरण :- ज्या वर्गात अध्ययन अक्षमता असलेला विद्यार्थी (LD) (अध्ययन पातळी-1), श्रवणदोष असलेला विद्यार्थी (HI) (अध्ययन पातळी- 3) आणि शैक्षणिक अनुशेष असलेले तीन विद्यार्थी काही विद्यार्थी अध्ययन स्तर -3 वर आहेत.

समजा, अ वर्गातील शिक्षकांनी NCERT च्या विषय- पर्यावरण (EVS) पाठ्यपुस्तकातील वर्ग तिसरीच्या पाठाचे नियोजन केले.

पाठ: पूनमचा घराबाहेरील एक दिवस

विशिष्ट उद्दिष्टे:-

या पाठाच्या अध्ययनातून, विद्यार्थी पुढील कृती करण्यास सक्षम होतील-

- परिसरात आढळणाऱ्या प्राण्यांची यादी तयार करणे.
- प्राण्यांना त्यांच्या आवाज आणि सवयींवरून ओळखणे.
- पंख, पाय, शेपटी असलेल्या प्राण्यांचे वर्गीकरण करणे.
- चालणे, उडी मारणे किंवा उडता येणारे प्राणी ओळखणे.

या वर्गात श्रवणदोष असलेला विद्यार्थी आहे, त्यामुळे या विद्यार्थ्यांच्या विशेष शैक्षणिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांच्या आवाजावरून प्राणी ओळखण्याचे उद्दिष्ट सुधारावे लागेल. **सुधारित उद्दिष्ट** असे लिहिता येईल- "प्राण्यांना त्यांच्या आवाज आणि सवयींवरून ओळखणे". कुत्रा, मांजर वा कावळा यांसारखे आवाज काढत असतांना सर्व वर्ग समावेशन करतांना शिक्षकाने श्रवणदोष असलेल्या विद्यार्थ्याला संवेदनशिलपणे आवाज काढण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी प्रोत्साहित केले तर शिकण्याच्या प्रक्रियेत तो सहभागी होईल. अर्थात या क्रियेमुळे बोटांद्वारे त्याच्या घशातील कंपने आणि इतर मुलांना त्यांच्या स्वतःच्या आणि वर्गमित्राच्या घशातील कंपने आवाज काढतांना जाणून घेण्यासाठी शिक्षक प्रोत्साहित करू शकतात.

अध्ययन स्तर- 1 वर असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी सुधारलेली उद्दिष्टे -

- परिसरात आढळणाऱ्या प्राण्यांची तोंडी यादी करा.
- दिलेल्या चित्रांवरून त्यांच्या परिसरात आढळणारे प्राणी ओळखा.
- जे प्राणी उडू शकतात आणि जे उडू शकत नाहीत ते ओळखा.

अध्ययन स्तर- 3 वरील विद्यार्थ्यांसाठी अधिक उद्दिष्टे जोडली जाऊ शकतात-

- शरीराच्या अवयवांची वैशिष्ट्ये ओळखा.
- जी प्राण्यांना त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासात (निवास) आरामात राहण्यास मदत करतात.
- ही वैशिष्ट्ये प्राण्यांना उडी मारण्यास, उडण्यास किंवा चालण्यास कशी मदत करतात हे देखील ओळखा.

वरील पर्यावरण विषयासाठी हे साहित्य एकत्र करता येईल. शैक्षणिक साहित्य प्राणी आणि त्यांच्या बाळांची चित्रे, प्राण्यांची छोटी प्रतिकृती, प्राण्यांच्या आवाजाचे रेकॉर्डिंग, प्राण्यांचे व्हिडिओ इत्यादी. जर वर्गात कोणतेही दृष्टिदोष असलेले मूल नसेल तर प्राण्यांची नावे ब्रेल लिपीत लिहिण्याची गरज नाही. त्याऐवजी सामान्यतः आढळणाऱ्या शेजारच्या प्राण्यांची सांकेतिक भाषेत नावे दर्शविणारा व्हिडिओ मिळवून वर्गात दाखविला पाहिजे. शिक्षक प्राण्यांच्या नावाच्या चिठ्ठ्यासह प्राण्यांच्या चित्रांशी जुळवून घेण्याचा किंवा प्राण्यांचे वर्गीकरण करण्याचा खेळ समाविष्ट करू शकतात. त्यानंतर विद्यार्थ्यांना त्यांच्या प्राण्यांच्या गटाचे समर्थन करण्यासाठी प्रोत्साहित करू शकतात. शिक्षक समूहीकरणाचा आधार न घेता, फलकावरील प्राण्यांची एकत्र केलेली यादी गटबद्ध करण्याचा उपक्रम देखील घेऊ शकतात. विद्यार्थी 30 प्रश्न विचारतील आणि त्यांचे उत्तर शिक्षकांना फक्त होय आणि नाही मध्ये द्यायचे असा खेळ घेता येईल.

समजा ब वर्गात खालील विद्यार्थी समाविष्ट आहेत.

- एक दृष्टिदोष असलेला विद्यार्थी
- दोन वाचा दोष असलेले विद्यार्थी
- चार विद्यार्थ्यांना माध्यमाची समस्या होती.

‘ब’ वर्गातील शिक्षकांनी NCERTच्या विषय- गणित पाठ्यपुस्तकातील वर्ग सहावीच्या पाठाचे नियोजन केले. या पाठाच्या अध्ययनातून विद्यार्थी पुढील कृती करण्यास सक्षम होतील-

- दिलेल्या बीजगणितातील स्थिरांक आणि चल ओळखा.
- बैजिक पदावलींचे एकपदी, द्विपदी, त्रिपदी इ. मध्ये वर्गीकरण करा.
- एक चल साधे बीजगणितीय समीकरण सिद्ध करा. (डावी बाजू व उजव्या बाजूच्या मुल्यांशी जुळवा.),
- जर चलाचे एकापेक्षा जास्त मूल्य दिले असेल.
- अशा प्रकारे तुम्ही शिकवत असलेल्या विषयांचे समावेशित वर्गासाठी विषय व विद्यार्थीनिहाय उद्दिष्टे तयार करू शकतात.

यानंतर एक शिक्षक म्हणून, वर्गपाठ आणि गृहपाठ कृतिपुस्तिका किंवा प्रकल्पाच्या स्वरूपात तयार करता येतील. वरील इयत्ता तिसरीच्या पर्यावरण विषयातील पाठाच्या उदाहरण घेत, शिक्षकांना अध्ययनाच्या तीन स्तरांवर कृतिपुस्तिका विकसित करून ती मुलांना वर्गकार्य किंवा गृहकार्य म्हणून विद्यार्थ्यांना देता येतील.

कृतिपत्रिका अध्ययन स्तर - १

1. खाली दिलेल्या प्राण्यांच्या यादीतून लांब शेपुट असलेल्या प्राण्यांच्या नावाभोवती गोल आणि लहान शेपुट असलेल्या प्राण्यांच्या नावाभोवती चौकोन काढा.
2. तुमच्या वहीत गोल केलेल्या आणि चौकोन केलेल्या प्राण्यांची नावे लिहा.
3. खाली दिलेल्या प्रत्येक प्राण्याच्या योग्य कृतीवर वर्तुळ करा:

A. कबुतर	उडी मारणे / उडणे
B. मांजर	उडी मारणे / उडणे
C. उंदीर	उडी मारणे / उडणे
D. झुरळ	उडी मारणे / उडणे
E. मधमाश्या	उडी मारणे / उडणे
F. कावळा	उडी मारणे / उडणे
G. चिमणी	उडी मारणे / उडणे
H. बेडूक	उडी मारणे / उडणे

कृतिपत्रिका अध्ययन स्तर- २

1. लांब आणि लहान शेषूट असणाऱ्या दोन प्राण्यांची नावे लिहा.
2. खाली दिलेल्या प्राण्यांच्या यादीतून प्राणी चालतात किंवा उडतात ते लिहा:
 - a) कबूतर
 - b) मांजर
 - c) उंदीर
 - d) झुरळ
 - e) मधमाश्या
 - f) कुत्रा
 - g) मांजर
 - h) सरडा
 - i) म्हैस
 - J) कासव
 - k) शेळी
 - L) हत्ती
3. तुमच्या आवडत्या प्राण्याचे चित्र काढा आणि त्याला रंगवा.

कृतिपत्रिका अध्ययन स्तर-3

1. प्राण्यांसाठी शेपटीचे कार्य काय असू शकते?
2. विविध पक्ष्यांच्या चोची भिन्न आकाराच्या का असतात?

प्रत्येक विद्यार्थ्याला कृतिपत्रिकेच्या अध्ययन स्तर 1 वरून अध्ययन स्तर 3 वर जाण्याची संधी मिळायला हवी. शिक्षक म्हणून समजून घ्यायला हवे की, सर्व विद्यार्थ्यांकडून स्तरनिहाय कृतिपत्रिका सोडवून घेण्यात याव्यात. प्रत्येक विद्यार्थ्याला अध्ययन स्तर 1 वरून स्तर 3 वर जाण्याची समान संधी मिळेल. यासाठी नियोजन करायला हवे. यात अध्ययन स्तर 3 हा सर्वोच्च आहे. अशा प्रकारे विकसित केलेले पाठ नियोजन हे अध्ययनासाठी वर्गीकरण केलेले असते. समावेशित वर्गात शिकवणारे नियमित शिक्षक कृती, स्वाध्याय आणि शिकण्याच्या पद्धतींच्या नियोजनादरम्यान एखाद्या विशेष शिक्षकाची मदत घेऊ शकतात. जेव्हा वर्गाच्या गरजा लक्षात घेऊन

एक घटक म्हणून नियोजन केले जाते. परंतु वैयक्तिक विद्यार्थ्यांच्या गरजांकडे दुर्लक्ष न करता पाठाची रचना समावेशित स्वरूपात तयार होते तेव्हा या नियोजनाला समावेशित शिक्षण नियोजन असे म्हणतात. जे वैयक्तिक शैक्षणिक आराखडा (IEP) पेक्षा वेगळे असते.

थोडक्यात, दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा गट हा स्वतःमध्ये एक वैविध्यपूर्ण गट आहे आणि अनेक दिव्यांग विद्यार्थी प्रतिभावान किंवा नैसर्गिक देणगी लाभलेले असू शकतात किंवा इतर क्षेत्रात प्रतिभावान असू शकतात. दिव्यांग असलेल्या आणि नसलेल्या विद्यार्थ्यांच्या विशेष शैक्षणिक गरजा समान स्वरूपाच्या असू शकतात. IEP दिव्यांग मुलांच्या शैक्षणिक आणि इतर गरजा पूर्ण करते. जेव्हा IEP ची उद्दिष्टे महत्त्वाची मानली जातात तेव्हा ज्या वर्गात सर्वसामान्य व दिव्यांग विद्यार्थी असतात अशा वर्गासाठी पाठ नियोजन तयार केले जाते. हे पाठ नियोजन व्यावहारिकदृष्ट्या समावेशित शिक्षणाचा आधार ठरते. समावेशित पाठाचे नियोजन हे गृहीत धरून तयार करणे आवश्यक आहे की, विद्यार्थी शिकण्याच्या तीनपैकी कोणत्या एका स्तरावर आहेत. यामध्ये शिकण्याच्या ओळखल्या गेलेल्या तीन स्तरांवर पाठांची उद्दिष्टे तयार करणे आणि त्यानुसार संपूर्ण योजनेची अंमलबजावणी करणे हे नितांत गरजेचे आहे. समावेशित वर्गातील शिक्षकांनी शैक्षणिक साहित्य आणि कृतींमध्ये UDL वर आधारित पद्धतींचा अवलंब करावा.

❖ समावेशित वर्गासाठी अभ्यासक्रमाचे अनुकूलन शिक्षकांनी कसे करावे.

प्रस्तावना :-

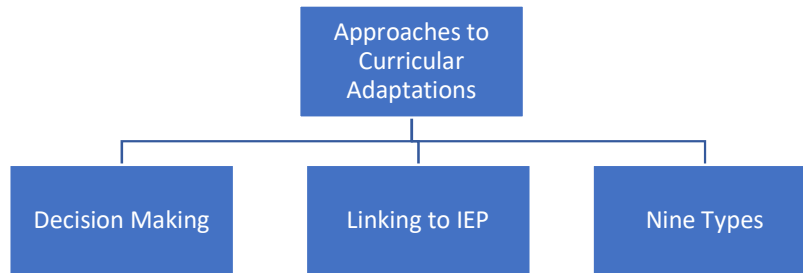
प्रचलित समजुतीच्या विपरीत, अभ्यासक्रम हा शाळेतील शैक्षणिक प्रक्रियेच्या पलीकडे असतो. शाळा नावाच्या भौतिक विश्वात विद्यार्थ्यांना आलेल्या संपूर्ण अनुभवांची ही गोळाबेरीज असते. या अनुभवांमध्ये वर्गातील अध्यापन शिक्षण, प्रयोगशाळा, ग्रंथालये, खेळाचे मैदान इ. अनियोजित अनुभव आणि रंगमंचावर सादरीकरण करणाऱ्या गटाचा भाग होणे, कार्यशाळेला उपस्थित राहणे, वर्गाचा भाग होणे, एखाद्या प्रकल्पासाठी किंवा स्वाध्यायांसाठी गटाचे सहभागी होणे इ. उत्स्फूर्त अनुभवांचा समावेश होतो. सर्वसमावेशक मांडणीमध्ये दिव्यांग मुलांच्या गरजेनुसार लिहून दिलेली अभ्यासक्रम अनुकूलित करण्याची आवश्यकता असते. अनुकूलित अभ्यासक्रम विहित अभ्यासक्रमाची भावना जपतो; मात्र दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या विशेष गरजेनुसार शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने ते त्याही पलीकडे जाते. संबंधित साहित्य आणि संशोधनाचे पुरावे अभ्यासक्रम अनुकूलनासाठी विविध दृष्टीकोन दर्शवितात. त्यामध्ये निर्णय प्रक्रिया, वैयक्तिक शिक्षण आराखड्याला (IEP) अभ्यासक्रमाशी जोडणे आणि 9 प्रकारचे अनुकूलन या प्रमुख बाबी आहेत.

अभ्यासक्रमाचे रुपांतर-

एक शिक्षक या नात्याने आपल्याला माहिती आहे की, बालकांसाठी अभ्यासक्रम निर्धारित केलेला असतो. जो पूर्वनियोजित विद्यार्थ्यांच्या वयानुसार आणि क्षमतांनुसार भिन्न असतो. शिक्षणात अभ्यासक्रमाचा उद्देश शैक्षणिक योगदान देणे हा आहे. निर्धारित केलेला अभ्यासक्रम हा सामान्य अभ्यासक्रम असतो. तर दिव्यांगत्वामुळे उद्भवलेल्या विद्यार्थ्यांच्या ओळखल्या जाणाऱ्या किंवा जाणवलेल्या गरजा लक्षात घेऊन सामान्य अभ्यासक्रमात केलेले समायोजन, सोय आणि बदललेला अभ्यासक्रमाचे केलेले अनुकूलन असे म्हटले जाऊ शकते. या सुधारित केलेल्या अभ्यासक्रमाला अनुकूलित अभ्यासक्रम म्हणतात.

अर्थात सर्वसाधारण अभ्यासक्रमात काही बदल करून किंवा दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या विशेष गरजा सामान्य अभ्यासक्रमात सामावून घेऊन किंवा सुधारणा व समायोजन या दोन्हीद्वारे अभ्यासक्रमात अनुकूलन करता येते. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या विशेष गरजा लक्षात घेऊन अभ्यासक्रमाच्या सामग्रीची काळजीपूर्वक निवड करून त्यात बदल केल्यास अभ्यासक्रमाच्या अपेक्षा वाटतात वा कमी होऊ शकतात.

दुसरीकडे, समायोजनामुळे अभ्यासक्रमाच्या अपेक्षा बदलत नाहीत. परंतु दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या विशेष शिक्षणाच्या गरजा आणि सामान्य अभ्यासक्रम यांच्यात तडजोड होते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर "जेव्हा अभ्यासक्रमाच्या अपेक्षा कमी-अधिक प्रमाणात समान असतात परंतु व्यवहार पद्धती, मूल्यमापन प्रक्रिया, शिक्षण संसाधने अधिक सुलभ करण्यासाठी बदलली जातात, तेव्हा केलेल्या बदलांना अनुकूलन म्हणतात" (स्रोत: ब्लॉक 3: अभ्यासक्रम अनुकूलन आणि समायोजन अँडव्हान्स सर्टिफिकेट कोर्स इन क्रॉस डिसेबिलिटी, आरसीआय, पृष्ठ 12.) शिक्षक या नात्याने अभ्यासक्रमाला अनुकूल करण्याचा प्रयत्न करण्यापूर्वी प्रत्येक दृष्टिकोन तपशीलवार समजून घेण्याचा प्रयत्न करूया.

आकृती 3: अनुकूलित अभ्यासक्रमासंबंधी दृष्टीकोन

1) अभ्यासक्रम अनुकूलनासंबंधी निर्णय घेण्याचा दृष्टिकोन-

अभ्यासक्रम अनुकूलनाचा संपूर्ण दृष्टीकोन दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गरजा ओळखण्यापासून सुरु होतो. अनुकूलन सामान्य शिक्षणाच्या एकूण उद्दीष्टांशी सुसंगत आणि उच्च स्तरीय अभ्यासक्रमाच्या अपेक्षांशी सुसंगत असणे अपेक्षित आहे. म्हणून अभ्यासक्रम अनुकूलनात योग्य शैक्षणिक उद्दीष्टे आणि दिव्यांग बालकांच्या शिक्षणाच्या एकूण उद्दीष्टांशी सुसंगतपणे योग्य उद्दिष्टे निश्चित केली जातात. त्यानंतर समायोजित शिक्षणव्यवस्था, पाठाचे स्वरूप, विद्यार्थी प्रवर्ग निहाय विशिष्ट अध्यापन पद्धती, वर्गातील भौतिक व सामाजिक वातावरण आणि सुधारित साहित्य खरेदी अशा योग्य अनुकूलनांची निवड करून काय शिकवायचे आणि कसे शिकवायचे हे ठरवले जाते. शेवटची पायरी म्हणजे अनुकूलनांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करणे आणि पुढील आवश्यक बदलांसह किंवा त्याशिवाय पुढे जाणे ही असते.

या पद्धतीचा अवलंब करून अभ्यासक्रमाशी जुळवून अनुकूलन करणाऱ्या शिक्षकांनी खालील प्रश्नांवर निश्चित चिंतन करावे -

- a) अध्ययन अध्यापन कृतीमध्ये बदल न केल्यास दिव्यांग विद्यार्थी त्यात सहभागी होऊ शकतील का? दिव्यांगत्व नसलेल्याच्या बरोबरीने तो/ती अपेक्षित अध्ययन निष्पत्ती साध्य करू शकेल का?
- b) पारंपारिक शैक्षणिक पद्धतीला बदलून लहान गट, सहाध्यायी अध्ययन, सहकारी गट (इ.) अशी शैक्षणिक व्यवस्था बदलून दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढवता येईल का?
- c) पाठाचे स्वरूप पारंपारिक ते विषयविषयक / आंतरविद्याशाखीय/अनुभवात्मक / शोध आधारित अध्ययन इत्यादी प्रमाणे बदलून दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढवता येईल का?
- d) दिव्यांगत्वामुळे निर्माण होणाऱ्या विशेष गरजा लक्षात घेता अभ्यासक्रमाचा आशय वाढविणे किंवा कमी करणे (ते कमी/अधिक गुंतागुंतीचे करणे, आशयाच्या कार्यात्मक वापरावर लक्ष केंद्रित करणे) या दृष्टीने अभ्यासक्रमाच्या उद्दिष्टांमध्ये बदल करणे आवश्यक आहे का?
- e) दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या सहभागासाठी वर्गातील वातावरणात कोणते बदल केले पाहिजेत शारीरिक आणि सामाजिक वातावरण की दोन्ही?
- f) दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा जास्तीत जास्त सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी शिक्षण साहित्यात आकार, संख्या, इनपुट आउटपुट मोड बदलणे आणि अमूर्त माहिती कमी करणे यासारखे कोणत्या प्रकारचे बदल करणे आवश्यक आहे?

- g) दिव्यांग विद्यार्थ्यांना अध्ययन अध्यापन कार्यात जास्तीत जास्त सहभागासाठी सहकारी, सहाय्यक शिक्षक, बदली शिक्षक, निमशिक्षक आणि संसाधन शिक्षक यांच्या कोणत्या प्रकारच्या मदतीची आवश्यकता आहे?

2. IEP ला अभ्यासक्रम अनुकूलनांशी जोडणे

IEP च्या उद्दिष्टांचा काळजीपूर्वक अभ्यास करून सामान्य शिक्षण अभ्यासक्रमात दोघांमध्ये संबंध प्रस्थापित करण्याच्या संधी निवडल्या जातात. यासाठी कृतींचा प्रवाह सहसा खाली वर्णन केलेल्या दिशेने असतो.

सामान्य शिक्षणाचा अभ्यासक्रम शक्य तितक्या किरकोळ किंवा क्षुल्लक बदलांसह जशाचा तसा ठेवला जातो.

मुख्याध्यापकांच्या मते, एकाच उपक्रमात आणि अभ्यासक्रमात वेगवेगळ्या उद्दिष्टांमधून ते आंशिक सहभागाच्या आणि उदाहरणांमध्ये अल्प लक्ष असलेल्या हायपर अॅक्टिव्हिटी/ डिस्प्राफीआ/आय हँड कॉर्डिनेशन समस्या इ. तोंडी वाचनाच्या वेळेत कृतीपत्रिकेतील 10 पैकी 5 लेखन प्रश्न पूर्ण करण्याची परवानगी देता येईल, बोलण्याची कमतरता असलेल्या मुलास वाचलेले परिच्छेद आणि इतिहासाच्या पाठा दरम्यान विद्यार्थ्यांना परवानगी दिली जाऊ शकणारी नावे आणि तारखांवर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी बोटांनी शोधण्याची परवानगी दिली जाऊ शकते. विद्यार्थ्यांची क्षमता आणि दिव्यांगत्वामुळे येणाऱ्या आव्हानांचे स्वरूप लक्षात घेऊन वातावरण आणि साहित्याशी जुळवून घेऊन पाहिलेल्या घटनांचे फायदे आणि तोटे यावर लक्ष केंद्रित करता येवू शकते.

वातावरण आणि सामग्रीशी जुळवून घेणे विद्यार्थ्यांच्या क्षमता आणि दिव्यांगत्वामुळे येणाऱ्या आव्हानांचे स्वरूप लक्षात घेऊन, अध्ययनाची सार्वत्रिक रचना ज्या अनुषंगाने विविध प्रकारचे प्रतिनिधित्व (तोंडी, दृश्य, स्पर्श, ICT आधारित) अभिव्यक्ती आणि अध्ययन वातावरण आणि साहित्यात इच्छित बदल करण्यासाठी बहुविध माध्यमे, UDI चा वापर केला जाऊ शकतो.

जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा भौतिक सहाय्य प्रदान करीत जसे की, उपकरणे चालू आणि बंद करणे, वर्गखोलीत ठेवलेल्या आलमारीतून साहित्य घेणे, शाळेभोवती फिरणे इ.

अभ्यासक्रमाचे प्रतियोजन करणे.

वरील सर्व काही बाबी अपयशी ठरल्या तर शेवटचा उपाय म्हणून विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन पातळीनुसार अभ्यासक्रमात बदल करणे.

३. नऊ प्रकारचे अनुकूलन-

शिकणे म्हणजे शिकण्यातील वेदना कमी करणे. विशेष शैक्षणिक गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यासाठी जसा सामावेषणाचा विचार केला गेला तसा अभ्यासक्रम सुलभीकरणाचा प्रयत्न करावा लागतो. या अभ्यासक्रम सुलभीकरणाच्या नऊ पायऱ्या आहेत.

अभ्यासक्रमाचे सुलभीकरण म्हणजे वर्गात अध्यापन करताना विशेष विद्यार्थ्यांच्या गरजांच्या पूर्तता आणि अध्ययन शैली लक्षात घेऊन अध्ययन अनुभव देताना केलेला आवश्यक बदल होय. शिक्षकांनी पाठपूर्व तयारी करताना खालील ९ पायऱ्यांचा अवश्य विचार करावा.

- Principles
- Curriculum
- Adaptations
- Retain the spirit of original curriculum
- As far as possible keep same or similar objectives
- Plan for the whole class, to avoid alienation

1. **इनपुट [INPUT] पद्धत-** पाठ्यांश वर्गात समाजाविताना सर्व अध्ययन शैलीच्या विद्यार्थ्यांना लेखात घेऊन योग्य त्या सूचना व उपाय योजावेत. उदा. फलक लेखन करताना, अंधत्व असलेल्या श्रवण अध्ययन शैलीच्या विद्यार्थ्यांसाठी सर्वांसाठीच रसभरीत वर्णन करावे. अल्पदृष्टी विद्यार्थ्यांसाठी योग्य बैठक व्यवस्था व ठळक अक्षरात लिहावे. कर्णबधीर/ अल्प श्रवण असणाऱ्या दृश्य अध्ययन शैलीच्या विद्यार्थ्यांच्या छोट्या सूटसुटीत सूचना द्याव्यात.

2. **अपेक्षित निष्कर्ष [OUTPUT]-** अध्ययन फलनिष्पत्ती तपासतांना शिक्षकांनी सर्व विद्यार्थ्यांची गरज व शैली लक्षात घेऊन त्यांनी दिलेल्या प्रतिसादात अनुकूलित बदल मान्य करावा. उदा. वाचा दोष विद्यार्थ्यांने, लिहून उत्तरे ग्राह्य धरावीत. श्रवण अध्ययन शैलीच्या विद्यार्थ्यांची तोंडी उत्तरे स्वकारावी. स्नायूंची विकृती असलेल्या बालकांचे इशान्याने आलेले उत्तर प्रतिसाद म्हणून स्वीकारत येते.

3. **आवश्यक वेळ [TIME]-** अध्ययन प्रक्रिया पूर्ण होण्यासाठी विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पुरेसा वेळ द्यावा लागतो.

4. **काठीण्य पातळी [DIFFICULTY] –** विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या, गरजानुसार त्यांची अध्ययन अनुभवाची काठीण्यपातळी कमी करावी. गरज असेल तर पूरक शैक्षणिक साहित्य साधने जसे ठळक अक्षरांची पुस्तके, गणकयंत्र इत्यादी देता येते.

5. **आधार [LEVEL OF SUPPORT]** – विशेष मुलांना आवश्यक तिथे व्यक्तिगत आधार किंवा सुयोग्य सहअध्यायी मित्र/मैत्रिणींची जोड विद्यार्थ्याला घालून द्यावी.

6. **घटकाचा आकार [SIZE]** – विद्यार्थ्यांच्या क्षमता लक्षात घेऊन त्यांची अध्ययनाचे उद्दिष्ट निश्चित करता येतात, विविध अध्ययन संकल्पनांचा आशय निश्चित कताना प्रत्येक विद्यार्थ्यास त्याचे आकलन होईल काय? त्यासाठी नेमका आशयाचा आकार किती असावा इत्यादी सर्व बाबींचा विचार करून अपेक्षित उद्दिष्टे साध्य करता येतात. विशेष विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेनुसार आशयाचा आकार कमी किंवा जास्त करता येतो. उदाहरणार्थ- विषयानुसार विविध संकल्पनांची संख्या कमी करणे, ठराविक संकल्पना शिकविणे, या संकल्पना सोप्या पद्धतीने शिकविणे. गणितासारखा कठीण वाटणारा विषय वा इतिहासासारखा विषय या दोहोंमध्ये विषयाच्या आकाराला विशेष महत्त्व द्यावे लागेल.

7. **सहभागाची व्याप्ती [DEGREE OF PARTICIPATION]** – प्रत्येक मूल अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत सहभागी होईल याची काळजी घ्यावी, जेणेकरून सहभागाची संधी मिळाल्याने दिव्यांग मुल अध्ययन प्रक्रियेत रमतील.

8. **वैकल्पिक ध्येय आणि उद्दिष्टे [ALTERNATE GOAL]** – मुल्यांकन करताना गरजेनुसार अनुकूलीत प्रश्न वा पाठयांशावर आधारित प्रश्न असावेत जेणेकरून दिव्यांग विद्यार्थ्यांचाही आत्मविश्वास टिकून राहतो. उदाहरणार्थ सामाजिक षड्त्र, सर्व विद्यार्थी जर सर्व राज्यांची नवे सांगत असतील तर बौद्धिक अक्षमता असणाऱ्या बहु अध्ययन शैलीच्या विद्यार्थ्यांनी फक्त स्वतःच्या राज्याचे नाव सांगावे प्रश्न अनुकूलीत होतो.

9. **वैकल्पिक अभ्यासक्रम [SUBSTITUTE CURRICULUM]** – तीन दिव्यांगत्व असलेल्या बहुविकलांग विद्यार्थ्यांसाठी, त्यांच्या शारीरिक व बौद्धिक प्रेअगातीवर आधारित पुढील विकासाची उद्दिष्टे ठरविली जातात व त्यांचे समावेशान केले जाते.

- अभ्यासक्रम स्वीकारताना खालील मार्गदर्शक तत्वांचा विचार केला जातो.ती लक्षात ठेवली जातत.
- अनुकूलीत अभ्यासक्रमात मूळ आत्मा टिकून राहिला पाहिजे आणि शक्य तो सर्व विद्यार्थ्यांना समान शिकण्याचा अनुभव देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
- सूचनांची उद्दिष्टे शक्य तितकी समान ठेवून अद्ययावत उपक्रम आणि शैक्षणिक साहित्य अद्ययावत करून सर्वांगीण अनुभव मिळणे सुलभ व्हावे, उदाहरणार्थ- जर संपूर्ण वर्ग भिंतीवरील प्राण्यांची दृश्ये पाहत असेल तर दृष्टीदोष असलेल्या विद्यार्थ्यांना श्रवणीय प्रतिकृती उपलब्ध करून द्यावी.

- बदल आणि निवासामुळे दिव्यांग विद्यार्थ्यांना वगळल्यासारखे किंवा दुर्लक्षित वाटू नये. उदाहरणार्थ- जर शिक्षकांनी हो किंवा नाही प्रश्नांची उत्तरे अंगठा वर करणे किंवा अंगठा खाली करणे या पद्धतीने स्वीकारण्याचे ठरविले तर संपूर्ण वर्गात कुरबुर न करता हा नियम पाळला पाहिजे.

(Reference adopted from Block 3. Curriculum Adaptations and Accommodations Advance Certificate Course in Cross Disability, RCI)

समावेशित शिक्षण पद्धतीत इयत्ता पाचवी मध्ये शिकत असलेला डिस्लेक्सिया असलेला एक विद्यार्थी आहे असे आपण गृहीत धरू या! NCERT ने इयत्ता पाचवीच्या विहित केलेल्या पाठ्यक्रमातून विकसित केलेल्या अभ्यासक्रमात पुढील गोष्टींचा समावेश केलेला आहे.

भूमिती (16 तास)

आकार आणि अवकाशीय समज

- 2-D मध्ये 3-D वस्तूची प्रतिकृती काढताना कोनाची अनुभूती मिळते.
- निरीक्षण आणि कागदाच्या घडीद्वारे विविध कोनांची अनुभूती मिळते.
- परिसरातील काटकोन ओळखतो.
- परिसरातील काटकोन, लघुकोन आणि विशालकोन यांचे वर्गीकरण करतो.
- रेखा चित्र आणि ट्रेसिंग द्वारे काटकोन, लघुकोन, आणि विशालकोन दर्शवितो.
- स्वतःहून परिचित 2-D आकाराचे चक्राकार आणि प्रतिबिंबित आकार शोधतो.
- स्वतःहून परिचित 3-D आकारांमधील समरूपता शोधतो.
- विशेषतः या उद्देशासाठी तयार केलेल्या जाळ्या वापरून घनवृत्तचिती आणि शंकूचे आकार बनवतो.

संख्या (40 तास)

संख्या आणि त्यावरील क्रिया

- 1000 च्या पुढे असलेल्या संख्यांमधील स्थानिक किंमत शोधणे.
- बेरीज, वजाबाकी आणि गुणाकारांच्या क्रियांमध्ये उचित पायऱ्यानुसार कृती करणे.
- अनौपचारिक आणि प्रमाणित भागाकारांच्या क्रियांमध्ये उचित पायऱ्यानुसार कृती करणे.
- अवयव आणि गुणाकारांचा अर्थ स्पष्ट करणे.

बौद्धिक अंकगणित

- बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार आणि भागाकाराचा अंदाज लावणे आणि पडताळणे.

अपूर्णांक संख्या

- संग्रहाचा अंशात्मक भाग शोधणे.
- अपूर्णाकांची तुलना करणे.
- समतुल्य अपूर्णांक ओळखणे.
- ज्ञात अपूर्णाकांच्या ($1/2$, $1/4$, $3/4$, इ.) अपूर्णाकाची जवळीक किती आहे याचा अंदाज लावणे.
- लांबीच्या आणि नाणी-नोटांच्या एककांच्या संदर्भात दशांश अपूर्णांक वापरणे
- दशांश अंकात दिलेला अपूर्णांक व्यक्त करणे किंवा त्याउलट करणे.

नाणी-नोटा (5 तास)

- नाणीनोटांचा उपयोग करून चारही गणितीय क्रियाद्वारे समस्या निराकरण करणे.

मोजमाप (26 तास) लांबी

- साध्या भौमितिक आकृत्यांचे क्षेत्रफळ आणि परिमिती निर्धारित करणे.
- लांबी, वजन आणि आकारमान समाविष्ट असलेल्या समस्यांचे चारही गणितीय क्रियाद्वारे निराकरण करणे.
- सामान्यतः वापरलेली लांबी, वजनाची मोठी आणि लहान एकेके संबंधित आणि आकारमान यांचे एक दुसऱ्यामध्ये रूपांतरण करणे.
- परिमाणांना साधे अपूर्णाकांचा उपयोग करणे.
- मोठ्या अपूर्णाकांचे पूर्ण लहान घटकांमध्ये रूपांतरित करणे.
- घन वस्तुंचे अनौपचारिक मापनाद्वारे अचूक आकारमान काढणे.
- सामान्य कालावधीत गणना करतांना बेरीज आणि वजाबाकीचा वापर करणे.

माहिती हाताळणी (6 तास)

- द्विमितीय परिमाणवाचक माहिती संकलित करणे.
- तक्त्याच्या स्वरूपात माहिती सादर करणे.
- माहिती सादर करण्यासाठी स्तंभलेख किंवा चित्र काढणे.

केस स्टडी

परीमध्ये अपूर्ण वर्गकार्य आणि गृहपाठ करण्याची लक्षणे होती. ती घटक चाचणी दरम्यान व्याकरण दृष्ट्या चुकीची वाक्य देखील लिहीत होती. परंतु उत्तरातील मुख्य शब्द ती लिहू शकत होती. शिक्षकांना परीची अडचण समजली. परंतु ती सोडवू शकत नव्हती. शिक्षकांनी मुख्याध्यापकांना परिच्या या समस्येबद्दल कळवले. मुख्याध्यापकांनी पालकांशी चर्चा केली. त्यांना डॉक्टरांशी चर्चा करण्यास सांगितले. पालकांना मानसोपचार तज्ञांकडून परीला डिस्लेक्सिया आणि स्वमग्न असल्याचे निदान कळले. त्यानंतर मुख्याध्यापकांनी शिक्षकांना प्राथमिक वर्गातील तिचा तृतीय भाषेचा अभ्यास करण्यापासून सूट देण्यास सांगितले. मुख्याध्यापकांनी तिची केस दहावीच्या वर्गात द्वितीय भाषा बदलून दुसऱ्या विषयाच्या गृहपरीक्षा मंडळाकडे पाठवली आणि अतिरिक्त वेळही दिला. अशा प्रकारच्या अनुकूलित अभ्यासक्रम शाळेत घेतल्याने परीचे शिक्षण पूर्ण करू शकली आणि अखेरीस ती एम.बी.बी.एस डॉक्टर बनली.

आपल्यापैकी बहुतेकांना परीक्षा मंडळाने ठरवून दिलेल्या सोयी सुविधांबद्दल माहिती असते. परंतु बहुतेक वेळा असे आढळून येते की, त्या सोयी सुविधा प्राथमिकस्तरावरील वर्गात पुरविल्या जात नाहीत. मुख्याध्यापकांच्या हस्तक्षेपाने ही परिस्थिती बदलली जाऊ शकते. प्राथमिक वर्गात अभ्यासक्रमाचे अनुकूलन होत आहे किंवा नाही हे मुख्याध्यापकांनी पहावे. त्यासाठी शिक्षकांना प्रेरित आणि सनियंत्रित करणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय गरज भासल्यास मुख्याध्यापकांनीही उच्च अधिकाऱ्यांकडून मंजूरी घेण्यासाठी पुढाकार घ्यावा.

आकृतीबंध (6 तास)

- चौरस संख्या, त्रिकोणी संख्यांमधील आकृतीबंध ओळखणे.
- दिलेल्या सलग वर्गसंख्येमधील विषम संख्यांचा क्रम लावणे.
- किनारपट्टी तसेच टाइल्स चे आकृतीबंध तयार करणे.

विद्यार्थ्यांना गणितामध्ये विशिष्ट अध्ययन अक्षमता असल्याने अभ्यासक्रमाच्या अनुकूलनाचे लक्ष हे गणिताच्या कार्यात्मक पैलूंवर आणि दैनंदिन जीवनात त्याची व्यावहारिकता यावर केंद्रित असावे. हे लक्षात घेऊन वर नमूद केलेल्या अभ्यासक्रमात इटालिक अक्षरात आणि अधोरेखित केलेले विभाग असणे आवश्यक आहे. हे लक्षात घेऊन वर नमूद केलेल्या अभ्यासक्रमातील अधोरेखित केलेले विभाग वर्गात गणित शिकवताना एकतर काढून टाकणे किंवा अध्यापनाच्या वेळी टाळणे आवश्यक आहे. यासाठी दिलेला वेळ हा मुलाला ज्या आशयात अडचणी येत आहेत त्याच्या आशयाच्या सरावासाठी वापरला जाणे आवश्यक आहे. त्याचा सराव नऊ बिंदूचे अनुकूलन पाठ नियोजन आणि अध्यापनातील पाठ आशय आणि कृती आधारित व अनुभवात्मक असणे यावर अधिकाधिक लक्ष केंद्रित करण्यासाठी वापरला पाहिजे.

अभ्यासक्रम अनुकूलनातील शाळाप्रमुख / प्रशासकीय अधिकारी यांची भूमिका अध्ययन उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी वर्गात शिक्षकांकडून काही अनुकूलनके केली जाऊ शकतात. परंतु जेव्हा आपल्याला अध्ययन उद्दिष्टांमध्ये बदल करावा लागतो, अभ्यासक्रम कमी करावा लागतो किंवा अतिरिक्त वेळ किंवा सहाय्यक सुविधा उपलब्ध कराव्या लागतात तेव्हा त्यासाठी शाळा प्रमुख किंवा वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकाऱ्याची पूर्वपरवानगी घ्यावी लागते.

अर्थात, समावेशित शिक्षण प्रणालीत दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या विशेष शैक्षणिक गरजांवर अवलंबून विहित अभ्यासक्रम आणि अभ्यासक्रमात काही मोठ्या आणि किरकोळ अनुकूलनाची आवश्यकता असू शकते. अभ्यासक्रम आणि संबंधित अध्यापन अध्ययन शैली / पद्धतीत तीन पद्धतींपैकी कोणत्याही एकाचा वापर करून किंवा सर्वोत्तम योग्य उपाय शोधून किंवा तीन दृष्टिकोनांपैकी एक योग्य उपाय निवडणे यालाच IEP आणि नऊ घटकांचे अनुकूलनांशी जोडणारा निर्णय घेणे असे म्हटले आहे. अभ्यासक्रमाच्या अनुकूलनाचे मार्गदर्शक तत्व शक्य तितक्या कमीत कमी किंवा कोणतेही बदल न करता विविध अभ्यासक्रम जसा आहे तसाच ठेवण्याची शिफारस करते जर हेही शक्य झाले नाही तरच अभ्यासक्रमाची ध्येय आणि उद्दिष्टे बदलली पाहिजेत.

यशोगाथा क्र.१

माझी उंच भरारी !

भायेशचा जन्म Premature baby म्हणून झाला. परिणामी त्याचा शारीरिक विकास झालेला नव्हता. श्वास घेता यावा म्हणून जन्माला आल्यावर त्याला व्हेंटिलेटर सोबतीला होते अशी चिंताजनक अवस्था! साधारण दीड महिना एनआयसीयूचा प्रवास त्याला इतक्या लहानग्या वयात करावा लागला. कारण त्याच्या विकासाचे टप्पे उशिरा होत होते.

भायेश दोन वर्षांचा याच धावपळीत झाला. काही विकासात्मक बाबी त्याच्या आई-बाबांच्या लक्षात आल्या. त्यासाठी त्यांनी पुण्याचे रुबी हॉस्पिटल गाठले. ज्याची पालकांना भिती वाटत होती. तेच समोर आले.

भायेशला Attention deficit/hyperactivity disorder (ADHD) आणि Autism असल्याचे निदान झाले.

आता पालकांची खरी तारेवरची कसरत होती, कारण दोन्हीचा सामाना करण्यासाठी दोन्ही आजारांची लक्षणे वेगवेगळी होती. भायेश Hyper Activity कमी व्हावी म्हणून डॉक्टरांनी पालकांना त्याला व्यायाम व स्विमिंग लावावी असा सल्ला दिला. सोबतच स्पीच थेरेपी, ऑक्युपेशनल थेरेपीसह आवश्यक विविध थेरेपींची माहिती दिली.

भायेशच्या वडिलांना उत्तम पोहता येत होते. आपल्या आत्मविश्वासाच्या जोरावर त्यांनी भायेशला धरणांमध्ये पोहण्याचे धडे द्यायला सुरुवात केली. इथेच त्याचा यशस्वी जगण्याचा प्रवास सुरू झाला. पेला अर्धा भरलेला आहे हा सकारात्मक उर्जेचा प्याला ते स्वतः तर पिलेच पण आपल्या लेकरांला ही तेच दिले. त्याचा विनाअट स्विकार, अति काळजी वा अति दुर्लक्ष दोन्ही बाबी टाळून त्यांनी वास्तवाचे भान ठेवत पाऊले उचलायला सुरुवात केली. त्याच्या पालकाची ही गोष्ट प्रत्येक विशेष पालकांना शिकण्यासारखी आहे.

धरणात पोहतांना भायेशने वडिलांना आपली चुणूक दाखवली. याचवेळी त्याच्या वडिलांनी ठरविले की, भायेशला स्विमिंगचे शास्त्रोक्त प्रशिक्षण द्यायचे. साधारणपणे २०१८, सालापासून-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठातील स्विमिंगचे प्रशिक्षक किरण शूरकांबळे सर त्याचे

कोच झाले. आपल्या उत्तम मार्गदर्शनाने त्यांनी भायेशच्या स्विमिंग कौशल्याला पैलू पाडायला सुरुवात केली.

एकेकाळी शारीरिक विकासाचे टप्पे गाठू न शकलेला भायेश कोच किरण सरांना उत्तम सहकार्य करित होता. आता स्विमिंग चांगले येते. या गटात त्याने स्थान मिळविले होते. म्हणून स्विमिंगच्या स्पर्धेत त्याला उतरवायचे पालकांसह प्रशिक्षकांनी ठरविले.

छत्रपती संभाजीनगरच्या महानगर पालिकेने महापौर स्विमिंग चषक स्पर्धा आयोजित केली होती. या स्पर्धेत तब्बल तीन सुवर्ण पदके जिंकत त्याने यशाचा पहिला झेंडा रोवला. आता त्याचा स्पर्धेत सहभागी होण्याचा प्रवास सुरु झाला.

डॉक्टरांच्या सल्यानुसार स्पीच थेरेपी, ऑक्युपेशनल थेरेपी सातत्याने चालू असल्याने त्याला आण डॉक्टरांच्या सल्यानुसार स्पीच थेरेपी, ऑक्युपेशनल थेरेपी सातत्याने चालू असल्याने त्याला आणखी बळ मिळत गेले. पुढे भायेश राज्यस्तरीय प्यारा स्विमिंग चॅम्पियनशिपमध्ये सहभागी झाला. गोंदियाला झालेल्या या स्पर्धेत त्याने पुन्हा सुवर्णपदक मिळविले. आता सराईतपणे सुवर्णपदक आपलेच यावर तो शिक्कामोर्तब करू लागला.

राज्यस्तरावरील आत्मविश्वासाच्या जोरावर २०व्या नॅशनल चॅम्पियनशिप २०२० मध्ये बेंगलोरला दोन गोल्ड मेडल आणि सिल्वर मेडल मिळविले. सन २००१ ला उदयपूर येथे झालेल्या नॅशनल चॅम्पियनशिपमध्ये सिल्वर मेडल, २०२२ मध्ये दोन गोल्ड व एक सिल्व्हर मेडल (गुवाहाटी), २३-२४ ग्वाल्हेर येथे तीन सुवर्णपदके आणि (गोवा येथे झालेल्या) सन २४-२५ मध्ये एक सुवर्ण व दोन कांस्य पदके पटकिविली. वरील सर्व आलेख राष्ट्रीय पातळीवरील पदकांचा आहे.

या यशामुळे छत्रपती संभाजीनगर येथे झालेल्या चौथ्या दिव्यांग रन स्पर्धेमध्ये भायेशला सहभागाबाबत ट्रॉफी देऊन सन्मानित करण्यात आले होते.

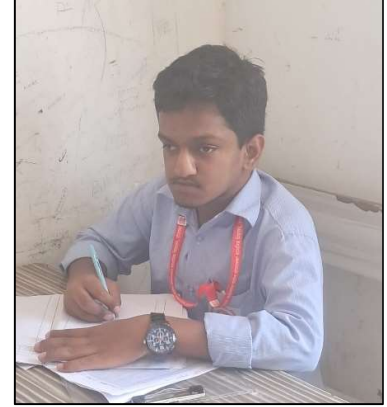
भायेशचे वडील शिक्षक असल्याने Home schooling सुरु आहे. आता शैक्षणिक प्रगतीचा प्रवासही करतोय, चित्रकलेतही तो रमतो. आता नॅशनल ओपन स्कूलमधून यावर्षी त्याने १०वीचा बहिस्त फॉर्म भरलेला आहे. भायेशच्या या यशामध्ये नितीन देशमुख बहुविध प्रशाला, सातारा व विशेष शिक्षकांचा मोलाचा वाटा आहे.

यशोगाथा क्र.२

माझी भरारी !

जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा, पिंपळगाव दिवशी केन्द्र-डोणगाव, तालुका गंगापूरला साधारणपणे जून २०१६ मध्ये प्रज्वल आपल्या वडीलांसमवेत म्हणजेच ज्ञानेश्वर बहुगे सोबत इयत्ता पहिलीमध्ये प्रवेश घेण्यासाठी आला. तसे पाहिले तर सगळीच मुले इयत्ता पहिलीत पालकांसमवेत प्रवेशित होतात त्यात विशेष काय ना! परंतू प्रज्वल बहुविकलांग होता. त्याची दिव्यांगत्वाची आव्हाने त्याच्या सोबत होती. शाळेचे मुख्याध्यापक श्री. आर्हेर सर प्रज्वलशी मनमोकळेपणाने बोलले. त्यांनी प्रज्वलच्या वडिलांशी संवाद साधला आणि शाळा प्रवेश बाबत होकार भरला. मुख्याध्यापकांना जाणवली प्रज्वलमध्ये असलेली शाळेत शिकण्याची जिद्द, चिकाटी, प्रचंड इच्छाशक्तीसह पालकांचे उत्साही मनोबल ! या छोट्याशा प्रवेशाच्या प्रसंगाने मुख्याध्यापकांची विशेष बालकांच्या प्रवेशाबाबतची संवेदनशीलता दिसून आली. नव्हेतर RPWD ACT 1995 आणि RTE 2009 बाबत असलेली सजगता ही !

त्यांनी गंगापूर गटसाधन केन्द्राने केन्द्रनिहाय दिलेल्या विशेष शिक्षकांना तसेच समावेशित तज्ज्ञ यांना प्रज्वल बाबत अवगत केले ही अजून एक त्यांच्या दूरदृष्टेची पावती दिसते. त्यामुळे प्रज्वलला मार्गदर्शन करण्यासाठी विशेष शिक्षक व समावेशित तज्ज्ञ जाऊ लागले होते. ते प्रज्वलची गती, क्षमता, गरजा लक्षात घेऊन अध्ययन-अध्यापन व शिक्षणाच्या प्रवाहात टिकून ठेवण्यासाठी प्रयत्न करू लागले

होते.शाळेतील मुख्याध्यापक, शिक्षक व विद्यार्थी यांनी प्रज्वलला स्विकारले. वर्गातील छोट्या-छोट्या कृतीमध्ये तो स्वतः सहभागी होऊ लागला होता. त्यामुळे त्याचा आत्मविश्वास वाढला होता. पुढे बोलण्यासाठी अर्थात स्वतःहून व्यक्त होण्यासाठी त्याची धडपड सुरू झाली होती, आता त्याच्या गतीने वाचता यावे म्हणून समावेशित शिक्षण विभाग, पंचायत समिती, गंगापूर कडून मोठ्या अक्षराचे (लार्ज प्रिंट बुक) पुस्तक देण्यात आले. परिणामी तो वाचन करू लागला हळूहळू तो सामान्य विद्यार्थ्यांबरोबर परिपाठात सहभागी होऊ लागला. छोटीशी कथा, गोष्ट, सुविचार, दिनविशेष, कविता वाचन असा सादरीकरणाचा आलेख तो चढत गेला आणि बघता बघता प्रज्वलमधील सभाधीटपणा वाढू लागला.

प्रज्वलला वाचनातील आवड स्वस्थ बसू देत नव्हती. तो मोठे उतारे, कविता सहज पाठ करू लागला. वाचन क्षमता विकसनाचा परिणाम म्हणजे महापुरुषांसह थोर नेत्यांच्या जयंती वा पुण्यतिथीच्या निमित्त्याने होणाऱ्या भाषणात तो नेहमी सहभाग घेत होता. वरील सर्व बाबींचा एकत्रीत परिणाम म्हणजे त्याची स्मरणशक्ती विकसित झाली. आता शाळेत वा घरी तो शिक्षक व पालकांना नानाविध प्रश्न विचारू लागला.

त्याची चिकित्सक व जिज्ञासू वृत्ती वाढीस लागली.

या उंच आलेखात शाळेने आणखी एक मानाचा तुरा पालकांच्या शिरपेचात रोवला. तो म्हणजे शाळा व्यवस्थापन समिती अध्यक्ष म्हणून त्याचे वडील ज्ञानेश्वर बहुगे यांची एकमताने निवड करण्यात आली होती. विशेष म्हणजे गंगापूर किड्स व्हाट्सअप ग्रुपचा त्याला फायदा झाला. कोरोना काळात मुलांचे शिक्षण थांबू नये म्हणून सुरू झालेल्या या ग्रुपमुळे त्याला उपक्रमात सहभागी होण्याची व अभ्यास करण्याची गोडी लागली. प्रोत्साहनाची भर पडली. शाळेतील विविध उपक्रमात सहभाग घेतानांचे क्षण शाळेने, कुटुंबाने, गावकऱ्यांनी टिपले. सगळ्यांच्या मनातील त्याच्या बदलचा आदर दुणावला.

समग्र शिक्षा अभियानामार्फत फिजिओथेरेपी व स्पीच थेरेपी, वैद्यकीय प्रमाणपत्र, Udlid कार्ड, पालक समुपदेशन, शैक्षणिक सहाय्यभूत सेवा मिळाल्या.

सद्यस्थितीत प्रज्वलने तालुका व जिल्हास्तरावरील विज्ञान प्रदर्शनात दिव्यांग विभागातून प्रथम क्रमांक पटकावला आहे. तो दहावीची परीक्षा यावर्षी

(२०२६) देत आहे. त्याने शासनाकडून मान्य लेखनिकाची मदत नाकारली. त्याचा हाच नकार त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला आकार देत आहे. दहावी मध्ये त्याला ८०.६०% गुण मिळाले आहेत.

खरे म्हणजे विशेष गरजा असणारे विद्यार्थी हा आजार नसून एक प्रकारची अवस्था आहे. ते औषध उपचाराने १००% बरे होत नसले तरी त्यांना विशेष शिक्षण, समान संधी, संपूर्ण सहभाग व हक्काचे संरक्षण आणि सन्मानपूर्वक वागणूकीसह कसलाही भेदभाव न करता शिक्षणाच्या प्रवाहात टिकून ठेवण्यास मदत होणे महत्वाचे आहे. वयाच्या १८ वर्षांनंतरही सुप्त गुणांच्या विकासासह व्यावसायिक पुनर्वसन ही शक्य आहे. अशी धारणा बाळगणे या निमित्ताने महत्वाचे आहे.

❖ चिंतनशील प्रश्न-

- 1) तुमच्या शाळेत दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा प्रवेश झाला तर तुम्ही त्यांच्यासाठी काय तयारी कराल?
- 2) RPWD कायदानुसार शाळेतील वातावरणात काय सुधारणा कराल?
- 3) समावेशित वर्गातील शिक्षकांना पाठ टाचन काढण्यासाठी नेमक्या कोणत्या बाबी समजून सांगाल?
- 4) मुख्याध्यापक या नात्याने दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा IEP तयार करण्यासाठी शिक्षकांना कशी मदत कराल?
- 5) एका समावेशित वर्गातील विद्यार्थ्यासाठी अध्ययन स्तर 1,2,3 साठी मराठी विषयासाठी कृती सुचवा?
- 6) दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करताना कोणत्या बाबी महत्वाच्या वाटतात त्याबाबत थोडक्यात लिहा?

❖ चर्चा प्रश्न-

- 1) दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यातील अडचणी दूर करण्यासाठी उपाय सुचवा?
- 2) तुमच्या शाळेत एक वाचा दोष असलेला विद्यार्थी, दोन दृष्टिदोष असलेले विद्यार्थी आहेत त्यांच्यासाठी समावेशित वर्गासाठी इयत्ता ५ वी साठी मराठी विषयासाठी पाठ टाचण उद्दिष्टासह काढा.
- 3) दिव्यांग विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या सहाय्यभूत सोयी सुविधांतील कोणत्या सोयी सुविधा तुमच्या शाळेतील लाभार्थी विद्यार्थ्यांना लागतील त्याची दिव्यांग प्रकारानुसार यादी करा. त्या प्राप्त करण्यासाठी तुम्ही काय कराल ते नेमकेपणाने मांडा.
- 4) आपल्या शाळेतील दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रवासात कशी साथ द्याल.
- 5) दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या प्रकारानुसार त्यांच्या अध्ययन शैली सांगा?
- 6) दिव्यांग विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अध्ययन शैलीनुसार कोणत्या अध्ययन अनुभवांची रचना कराल?

❖ मोड्युलची शालेय नेतृत्वाच्या दृष्टीकोनातून उपयुक्तता -

- 1) बालकाचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिनियम २००९ नुसार दिव्यांग बालकाला सामान्य बालकाप्रमाणे शिक्षणाचा अधिकार मिळालेला आहे. मुख्याध्यापक समावेशित वर्गाकडे संवेदनशीलपणे पाहतील.
- 2) RPWD २०१७ च्या कायदानुसार दिव्यांग बालकाला शिकण्यासाठीच्या बाबी विस्तृतपणे देण्यात आलेल्या आहेत. त्यानुसार मुख्याध्यापकांना आपल्या जबाबदारी व कर्तव्य यांची माहिती होईल.
- 3) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० विशेष बालकाच्या शिक्षण व व्यक्तिमत्व विकासाकडे विशेष लक्ष देते. आपल्या शाळेतील विशेष बालकांच्या विकासाकडे लक्ष देतील.
- 4) मुख्याध्यापक आपल्या शाळेतील समावेशित वर्गाच्या वर्ग शिक्षकांशी संवाद साधून विद्यार्थी शिकण्यासाठी प्रोत्साहन देतील.
- 5) दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन अनुभवाचे नियोजन करून घेतील.
- 6) अध्ययन, अध्यापन यासाठी पूरक वातावरण वर्गात निर्माण होण्यासाठी प्रयत्न करतील.
- 7) बालकांचे वैयक्तिक विकास आराखडे वर्ग शिक्षकांच्या मदतीने विकसित विशेष शिक्षकांकडून तयार करून घेतील.

- 8) दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या मूल्यमापनासाठी सर्वच अपेक्षित बाबी पूर्णत्वासाठी विशेष लक्ष देतील.
- 9) दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या पालकांना शैक्षणिक,मानसिक, बौद्धिक,शारीरिक विकासाबाबत समुपदेशन करतील.
- 10)सर्व स्तरावरील घटकांमध्ये सहकार्य निर्माण करून दिव्यांग विद्यार्थी शिकते राहण्यासाठी दुवा होतील.

❖ समारोप:-

प्रस्तुत मोड्यूल अभ्यासल्यानंतर लक्षात आले की, प्रत्येक बालकाला शिक्षणाची हमी देणारे दिव्यांग शिक्षण बालकाच्या उमलण्याचा मजबूत आधार आहे. दिव्यांग मुलांच्या शिकण्याचा अधिकार हा त्यांच्या जीविताचा अधिकार आहे. त्यामुळे ही मुले शिक्षण प्रवाहात येणे आणि टिकवून ठेवणे, शिकती करणे व शक्य झाल्यास व्यावसायिक शिक्षण देवून पायावर उभे राहण्याची ताकद देणे यासाठी आग्रही भूमिका गरजेची आहे. त्यासाठी शासनाच्या वतीने बालकांचा मोफत शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ व RIGHT OF PERSON WITH DISABILITY [RPWD] ACT- 2026, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० या सर्वांनुसार दिव्यांग मुल त्यांच्या क्षमता, गती, आवड, कल यानुसार सामान्य मुलांबरोबर शिकते होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.या मुलांना शिक्षण मिळण्यासाठी जबाबदार घटक म्हणून मुख्याध्यापक व शिक्षक त्यासोबत सर्व प्रशासकिय यंत्रणेची आहे.

शिक्षण क्षेत्रातील प्रत्येक घटक आणि दिव्यांग मुलांचे पालक यांनी दिव्यांग विद्यार्थी यांच्या अध्ययन शैली,वैयक्तिक शैक्षणिक आराखडा [IEP] तयार करण्यासाठी पुढाकार वा सहकार्य, अभ्यासक्रमाचे अनुकूलन,मूल्यमापन पद्धती समावेशित वर्गानुसार अध्यापनाची त्यानुसार उद्दिष्टे,दिव्यांग विषयक कायदे अधिकार त्यानुसार त्यांचे हक्क यासर्व बाबी समजून घ्यायला हवी त्यानुसार आपली भूमिका अधोरेखित करणे. दिव्यांग विद्यार्थ्याला भावनिक, मानसिक आधार, शारीरिक विकासासाठी सहायभूत सोयी सुविधा पोहोचण्यासाठी मदत करणे.वरील बाबी घडून आल्यावर दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याचा मार्ग सुकर होईल. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या यशोगाथा सर्वांनाच प्रेरणादायी ठरतील.

संदर्भ -

1. Rehabilitation Council of India. Curriculum Accommodations and Adaptations. Advanced Certificate Course in Inclusive Education (Cross Disability). Retrieved from <http://www.rehabcouncil.nic.in/writereaddata/Block3accie.pdf> on 19.06.2018.

2. Centre for Universal Design. (2007). Principles of Universal Design. Available at http://www.design.edu/cud/about_ud.htm
3. Class 3, EVS textbook, NCERT
4. Class 6, Mathematics textbook, NCERT
5. Draft Framework of Samagra Shiksha, MHRD
6. Elementary School Syllabus, NCERT
7. Learning Styles at <http://www.learning-styles-online.com>
Retrieved from <http://www.dsnetworkaz.org/PDF/PREP/part vi.pdf> on 19.06.2018
8. Curriculum Adaptation VI (1999). Retrieved from <https://paperzz.com/doc/8169135/06-curriculum-adaptation>
9. Curriculum Modifications & Adaptations. Tools for Teachers. Retrieved from <http://njcdd.org/wp-content/uploads/2016/08/tools-teacherspart2.pdf> on 19.06.2018
10. VAK Learning Styles Self-Assessment Questionnaire. Retrieved from https://www.businessballs.com/freepdfmaterials/vak_learning_styles_questionnaire.pdf
retrieved on 15/6/2018.
11. समतेतून समानतेकडे – शिक्षक मार्गदर्शक पुस्तिका, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था छत्रपती संभाजीनगर, शैक्षणिक वर्ष : २०२५ – २६
12. Audio of Prof. Anupam Ahuja, NCERT Audio file

मोड्यूल विकसक
डॉ. मंजुषा सुधाकरराव क्षीरसागर
वरिष्ठ अधिव्याख्याता
जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था
छत्रपती संभाजीनगर

समन्वयन
डॉ. ज्योती कुलकर्णी
प्रशासकीय अधिकारी
महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन
व प्रशासन संस्था (मिपा)
छत्रपती संभाजीनगर

मार्गदर्शन
श्री. प्रकाश मुकुंद
संचालक
महाराष्ट्र शैक्षणिक नियोजन
व प्रशासन संस्था (मिपा)
छत्रपती संभाजीनगर